

Groen

Mr. G. Groen van Prinsterstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

---

Interview:
'Europa in
grijstinten'
Pagina 06

Katern:
Een nieuwe
beginselverklaring
Pagina 56

Wijnstokken en
vijgenbomen
Pagina 72

Europa:
tel je zegeningen

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 12 What should be next in EU-Georgia Relations?
Door George Rukhadze
- 16 Migratie en de christelijke identiteit van Europa:
een theologische visie
Door Stephan van Erp
- 23 Europa: minder, maar overtuigender
Column door Ton van Brussel
- 24 Hulp, handel, eigenbelang
Door Mirjam Kosten
- 28 De klimaattransitie kan niet zonder een sterke Europese Unie
Door Maarten Neelis
- 34 We hebben Europa nodig bij de aanpak van belastingontwijking
Door Jannes de Jong
- 40 De Eurofractie van ChristenUnie/SGP in het Europees Parlement
na 2019
Door Johannes de Jong en Auke Minnema

Boeken.

- 47 Recensies

Actueel.

- 80 'We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie'
Interview met Sander 't Foort
- 85 Uitnodiging
Column door Wouter Beekers
- 86 Ja/ maar: ChristenUnie lokaal?
Door Tjalling Vonk en Lambert Pasterkamp
-

Europese zegeningen

Er ging een zucht van verlichting door een groot deel van Europa toen Frankrijk in maart vorig jaar de pro-Europese Macron als zijn vijftienvijftigste president koos. Met dezelfde energie die Macron inzette om de Franse politiek op te schudden, wilde hij ook snel aan de slag in Europa. Maar de nieuwe solidariteit en nieuwe verbindingen die hij voor Europa voorziet, kunnen vooralsnog op weinig enthousiasme rekenen. Tegelijkertijd blijven de vragen die hij opwerpt niet zonder weerklank. Want wat is de waarde van een verenigd Europa eigenlijk voor mensen die nooit anders dan vrijheid en vrede hebben gekend?

De nieuwe geopolitieke verhoudingen van de laatste jaren, de vluchtelingen crisis en de daaraan voorafgaande eurocrisis – meer dan ooit zijn er redenen om Europa als politieke constellatie te willen doordenken en nieuwe afwegingen te maken. Het liefst doen we dat vóór mei 2019, waarin onze stem voor Europa wordt gevraagd. Bij de ChristenUnie zijn we in de afgelopen jaren gewend geraakt aan een mild kritisch geluid over Europa. Tegendraads als we zijn, zetten we daar in dit nummer een boodschap tegenover: tel uw zegeningen! Met alle ambiguïteit die de Europese politiek met zich meebrengt, zijn we vooral op zoek gegaan naar de zegeningen die Europa heeft gebracht en nog altijd brengt.

Die zoektocht hebben we gericht op de drie kernwaarden van de ChristenUnie: dienstbaarheid, vrijheid en duurzaamheid. Waar voor duurzaamheid en vrijheid de zegeningen gemakkelijk te tellen zijn, is dat voor dienstbaarheid een lastiger opgave. De tomeloze bureaucratie en steeds verdergaande politieke integratie laten zich maar moeilijk met dienstbaarheid verenigen. Hoe zou Europa daaraan toch kunnen bijdragen? Al langer klinkt het geluid om Europa ook als waardengemeenschap te herwaarderen. In 2014, toen het WI een studie met die strekking uitbracht, klonk de oproep van paus Franciscus aan het Europese Parlement om vanuit haar katholieke wortels een hernieuwde identiteit te zoeken. Dat lukt nog mondjesmaat, maar het is waarschijnlijk de enige manier waarop Europa een plek kan blijven waar vrijheid en vrede gedijen.

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Interview met Caroline de Gruyter

‘Europa in grijstinten’

Als iemand de Europese Unie (EU) van haver tot gort kent, is het wel Caroline de Gruyter, Europacorrespondent voor het NRC Handelsblad. We vroegen De Gruyter wat volgens haar de verworvenheden van de EU zijn, hoe het staat met de democratie in Europa en hoe de Brexit de verhoudingen binnen de EU beïnvloedt. Discussies over Europa zijn nogal eens zwart-wit, terwijl De Gruyter in haar analyses wil laten zien dat de EU juist in grijstinten geschilderd moet worden. De EU steekt niet eenvoudig in elkaar en daarom geeft De Gruyter op korte vragen, lange antwoorden.

Door Mirjam Kosten

Wat zijn volgens u de grootste verworvenheden van de EU?

“Het belangrijkste is dat we sinds de Tweede Wereldoorlog geen oorlog meer in de EU hebben gehad. De EU begon in de jaren vijftig met de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal en was een antwoord op drie oorlogen in de negentiende en twintigste eeuw. Die oorlogen ontstonden omdat de verschillende landen verschillende belangen, wensen, taboes en tradities hebben. Die verschillen lopen regelmatig hoog op. Vroeger werd dat met munitie uitgevochten; nu gebeurt dat met woorden in Brussel. In mijn ogen is dat pure winst. Er zijn wel mensen die zeggen: “Ach ja, dat verhaal van nooit meer oorlog, dat is nu toch voorbij? Daar staan we boven, oorlogen zijn van vroeger.” Ik ben daar helemaal niet zo zeker van. Sommige landen zijn assertiever dan ze lang geweest zijn. Er zijn bedreigingen van buitenaf. Denk aan de gevaarlijke situatie met Rusland, waar troepenbewegingen langs de grenzen plaatsvinden. Er hoeft maar één ding mis te gaan en de toestand escaleert. Een aantal landen realiseert zich dat oorlog helemaal niet zo ondenkbaar is op ons continent. Het spel om de dominantie in Europa werd voorheen gewonnen door de grootste landen, met de grootste legers. Nu gaat dat met woorden, maar ook de verliezer krijgt altijd wat. Europa is in grijstinten; we hebben geprobeerd de scherpe kantjes van het zwart-witte eraf te krijgen. Het is geen overbodige luxe om een mechanisme te hebben als de EU. Maar het is moeilijk om er van te houden: *you don't fall in love with a market.*”

Als de EU een vredesproject is, wat is dan de Brexit?

“De Britten hebben zich nooit echt geëngageerd aan het continent. Oorlogen op het vaste land van Europa zijn nooit veroorzaakt door de Britten. Frankrijk en Duitsland waren aanstichters omdat die allebei hegemonie zoeken. De Brexit is in die zin dus geen bedreiging voor de vrede. Het is wel een existentiële gebeurtenis, want tot aan de Brexit wilden landen alleen maar bij de EU horen. Dit is de eerste keer dat gezegd wordt: “wij vinden er niks aan en we vertrekken.” Er is wel angst geweest dat de Brexit een domino-effect zou veroorzaken en dat bijvoorbeeld Denemarken en Nederland ook weg zouden gaan. Maar ik zie het tegenovergestelde gebeuren. In veel landen beseft men: wat daar gebeurde, kan ook hier gebeuren, ook in Nederland. En dat is niet zo vreemd, als je kijkt naar de communicatie over de EU. Als mensen op school bijna niets leren over de betekenis en de werking van de EU behalve dat een markt is, welk signaal geeft dat? In Engeland wordt zichtbaar waar onzorgvuldigheid toe kan leiden. Er is een vreemd beeld van de EU ontstaan. Mensen denken

PERSONALIA

Caroline de Gruyter is bijna twintig jaar Europacorrespondent van NRC Handelsblad en woont sinds kort in Oslo. Ze schrijft daarnaast voor de denktank Carnegie Europe en is lid van de *European Council on Foreign Relations*.

dat de EU een gigantisch bureaucratie is die helemaal niets doet. In reactie op de Brexit stijgt de waardering voor de EU bijna overal. Dat komt niet omdat mensen nu zo blij zijn *met* de EU maar omdat ze wel blij zijn *in* de Unie. Ik woon in Noorwegen, dat niet in de EU zit. Voor Noorwegen en andere Europese landen buiten de EU geldt een hoge prijs: je moet alles kopiëren om toegang tot de markt te krijgen maar kunt niet meebeslissen. In Groot-Brittannië gebeurt ondertussen ook iets interessants: je ziet dat de Britten in heel veel EU-verbanden willen blijven, van het nucleaire afval circuit tot het universitaire netwerk. Er is daar decennialang niet verteld wat de EU is en pas nu is daar interesse voor. In het parlement in Groot Brittannië worden hoorzittingen gehouden over hoe het verder moet na de Brexit. De Britse pers, die Brussel niet altijd even serieus heeft verslagen, is er nu opeens bij om die onderwerpen te verslaan.”

Dus de zegeningen van de EU lees je nu vooral in de Britse kranten? | “Als je wilt weten waar Europa goed voor is: lees de Britse kranten. Les één, twee en drie van ‘Europakunde’ staan daarin. Maar het zijn niet alleen maar zegeningen die de EU ons brengt. We geven een deel van onze besluitvorming toch uit handen, want het is *co-decision* in veel gevallen. Op sommige onderwerpen wordt besloten via een meerderheidsbesluit. Daar geldt: *you don’t always get what you want.*”

Meerderheidsbesluiten kennen we in de Nederlandse politiek ook. Waarom vinden we die van Brussel zo verwarrend? “Het systeem in Brussel is ingewikkelder dan het Nederlandse want per onderwerp is de besluitvorming anders. Ik geef twee

voorbeelden. Op het gebied van handel en landbouw is de EU heel sterk en kan ze ook naar buiten toe namens de lidstaten spreken. De Eurocommissaris voor Handel kan op basis van een simpele meerderheid van de lidstaten met Trump onderhandelen. Natuurlijk luistert ze naar alle lidstaten, overlegt ze met de ministers van handel en hebben ook de regeringsleiders inbreng. Ze zal nooit over lidstaten heenlopen en probeert van iedereen wel iets aan boord te nemen maar ze kan ook redelijk autonoom handelen. Dat verklaart het succes van Europa op handels- en landbouwgebied. De rest van de wereld wil graag met de EU handelen want we hebben een gigantische markt. Om dat te kunnen, moet men onze standaarden overnemen. Daarmee werkt het een beetje beschavend – al klinkt dat wat koloniaal. De vraag is vaak: wie bepaalt de regels in de wereld? Is dat Amerika? Is het China? Of is het de EU? De ontwikkelingen rond Facebook laten zien wat mogelijk is. Als alleen Nederland zou protesteren tegen Facebooks privacy-beleid, hoort niemand in Californië dat. Maar doe je dat als EU, dan zegt Facebook “sorry”, betalen ze een enorme boete en veranderen ze hun regels. Zuckerberg heeft gezegd dat hij de nieuwe databeschermingswetgeving van de EU, waar jarenlang over is onderhandeld, integraal overneemt. Let op: een Amerikaans bedrijf, en wij zetten de standaarden! Dat heeft als prijs dat we besluitvorming uit handen geven. Op het terrein van buitenlandpolitiek doen we dat niet en daar is Europa dan ook zwak. Ik woonde vijf jaar in het Midden-Oosten. Daar zag ik de Amerikanen politieke deals maken. En wat doet Europa? Europa doet een heleboel vredesprojectjes. Als de Israëli's Gaza weer bombarderen, bouwen wij voor de vierde of vijfde keer dat schooltje en ziekenhuisje weer op. De EU is financieel

heel groot, maar politiek stelt het weinig voor. Dat komt omdat Nederland en Duitsland zich vaak achter Israël scharen terwijl de Fransen, Spanjaarden en Britten daar heel anders over denken. Hetzelfde zie je ook in de sancties tegen Rusland. Er zijn landen die vinden dat die niet ver genoeg gaan terwijl andere landen vinden dat het veel te ver gaat. *You meet somewhere in the middle*. En dat zijn niet altijd krachtige besluiten omdat die op dat terrein alleen met unanimitieit gekomen kunnen worden. Op nationaal niveau is de besluitvorming niet per onderwerp verschillend en dat maakt het moeilijk om de besluitvorming in Brussel te begrijpen.”

**Vice-president van de Raad van State
Donner vergeleek Europa onlangs met
een fiets die vaart moet maken om niet
om te vallen. Is dat een goede metafoor?**

“De afgelopen jaren stonden in het teken van crisispolitiek. Banken vielen om, landen gleden uit en er was ruzie de oplossingen. Er waren zulke fundamentele politieke meningsverschillen dat het hele Europese project stil is komen te liggen, terwijl Europa over de toekomst moet gaan. Europa heeft als een soort vis op het strand gelegen. Niet voor- of achteruit te krijgen: gestrand. Hoe kun je je identificeren met iets wat vastzit? Met iets met een toekomst gaat dat veel beter. Als het niet beweegt, als er niet gedroomd wordt en als het alleen nog maar gaat over een half procentpuntje meer of minder van dit of dat, als alles een probleem is: geen wonder dat mensen afhaken. Als Donner dat bedoelde, ben ik het helemaal met hem eens”

Hoe komt Europa weer in beweging?

“Het legalistische Duitsland, het etatistische Frankrijk en het liberale Groot-Brittannië

hebben elkaar jarenlang in balans gehouden. De Brexit zorgt voor nieuwe beweging. Als Nederland iets wilde in Brussel, belden we Londen en hadden we vaak de Britten mee. Dan moesten we nog een paar stemmen winnen in Noord-Europese landen of Oost-Europa en dan was je er. Dat kan zonder de Britten niet meer. Dus moet Nederland, als het gehoord wil worden in Brussel, politiek een heel ander spel gaan spelen. De ministeries leggen contacten met onder meer de Slovenen, de Portugezen. De Benelux maakt afspraken met de Visegrad-groep. Die landen hebben een eigen agenda dus er wordt nagedacht over prioriteiten en over wisselgeld. Daardoor binden we elkaar de handen op de rug. Men kan niet alleen bij zijn eigen clubje blijven hangen. Je ziet dus een heel ander politiek spel ontstaan met meer compromissen.”

Verlamt dat de politiek niet? | “Nee, want je geeft weg wat je weg kan geven, wat niet belangrijk voor je is. Het maakt dat er minder geschreeuwd en gescholden wordt, want men heeft elkaar nodig. Het is voor nationale politici heel verleidelijk om op Brussel te schelden en het de schuld van alles te geven. Ik heb vaak meegemaakt dat een politicus in Den Haag A zegt en in Brussel B. Dan gaat hij terug naar huis en zegt hij dat Brussel dat zo bedacht heeft. Nee! Hij heeft daar zelf aan tafel gezeten en hij heeft het laten gaan. Of er zelfs mee ingestemd.”

Is de beslotenheid van de Europese Raad daar niet het probleem? | “De formaties na de gemeenteraadsverkiezingen formeer je toch ook niet op het stadsplein? Met camera's erbij kun je geen compromissen sluiten. Zo werkt dat ook in Brussel.

Niemand mag winnen en niemand mag verliezen, maar iedereen wil zich wel als winnaar voor de nationale pers presenteren; dat is het spel. Er zijn na vergaderingen verschillende persconferenties en regeringsleiders komen vaak over heel andere onderwerpen te spreken. Journalisten kunnen die conferenties niet allemaal volgen, maar achteraf en anoniem is er heel wat te reconstrueren.”

Is de Europese democratie af of ziet u mogelijkheden om haar te versterken?

“De democratie is nooit af. Ik zie de democratie niet zozeer als doel in de zin van een haalbaar hoog ideaal. Eerder is het een proces, een manier om diverse groepen binnen de maatschappij zo te managen dat ze elkaar niet naar de strot vliegen. Die democratie is nooit af omdat er steeds dingen veranderen. In de Europese context: een assertief Rusland, vluchtelingen uit Syrië die onderdak nodig hebben en waar we dus iets mee moeten. Dat zijn schokken die zorgen dat de balans tussen groepen in de maatschappij of tussen landen in Europa verstoord raakt. Dus aan die democratie moet je blijven werken en dat is lang verwaarloosd in Europa. We hebben veel dingen internationaal gemaakt: de euro, de markt. Als de economie op een hoger niveau zit dan de nationale democratie, moeten die naar elkaar toe bewegen. Daarom moeten we de nationale democratieën meer Europees maken. Dat kan door de nationale parlementen beter te betrekken bij besluitvorming. Dat is niet eenvoudig, want nu worden de besluiten over de Eurozone vaak op het laatste moment genomen door ministers van Financiën of de regeringsleiders, in het Engels en Frans. Nationale parlementariërs hebben dan geen tijd en kunnen zich daar

niet op een fatsoenlijke democratische manier mee bezig houden.”

U signaleert een nieuw Europees elan.

Denkt u dan gelijk aan een federalistisch Europa?

| “Alles wat we nodig hebben, is politieke wil van de lidstaten. We hebben helemaal geen federatie nodig. Anderzijds: we zijn het al, want bijvoorbeeld het Europese recht werkt al heel federaal. Maar als we iets hebben geleerd van de geschiedenis, is dat wel dat een ideaal systeem niet bestaat en dat we dat niet moeten proberen door te voeren. Laten we de voordelen van de EU, vrede en voorspoed, niet in de waagschaal stellen.”

What should be next in EU-Georgia Relations?

These days, it seems as if countries especially want to exit the European Union. Eastern European countries, however, would gladly be members of the EU. One of these countries is Georgia. We invited politician George Rukhadze from Georgia to put into words the significance of the European Union to Georgia. In stating that, to Georgia the European Union is much rather a blessing than a curse, Rukhadze makes us question the validity of the desire to leave the European Union. Also, he describes how to continue the relation EU-Georgia.

Door George Rukhadze

Historical relation between Europe and Georgia | The

Georgians strongly believe that their country has always belonged to Europe. The ancient Georgian kingdoms were part of Greek and Roman worlds. Later, the Georgians became one of the oldest Christian nations, adopting Christianity as a state religion in the 4th century and joined the medieval Christendom. Considering itself to be an essential part of the greater Christian European civilization, Georgian kings and knights fought alongside the Crusaders to free Jerusalem from the Seljuk Turks and later continued their fight against its aggressive Muslim neighbors to protect the south-eastern borders of Christian Europe. When strongly weakened by Persian and Ottoman attacks in the 18th century, Georgia sought closer ties with Russian Empire to stay connected with Europe. However, all this stopped in 1921 when Soviet Russia occupied Georgia and abolished its statehood while Christianity was being suppressed under the communist rule for over 70 years.

AUTEUR
George Rukhadze is Party Leader of the Christian Democratic People's Party of Georgia, Lecturer at Ilia State University and expert on foreign affairs.

EU: the most successful political project in history | In the early 1990s, after collapse of the Soviet Union, Georgia regained its independence and slowly re-started its reintegration with the European Union. The process become more intense in the late 2000s and after, when in the framework of Eastern Partnership Program (EaP) Georgia signed the Association Agreement (AA) with the EU, became part of the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) and was granted Visa Liberalization (VL) with the Schengen area. This raised hopes that, when further reformed and fully meeting the Copenhagen criteria, one day, Georgia could join the EU.

Despite the growing Euroscepticism and the widespread view among some EU member states that the Union was not able to deliver, in Georgia and other advanced EaP countries (Ukraine and Moldova) the EU is still seen as one of the most successful political projects in the world history. The EU so far managed to ensure peace and security, opportunity for development and greater prosperity for its members. This is the key reason why Georgia, regardless of all the problems the EU is experiencing right now, is so desperate for the EU accession perspective.

Insecurity and lack of perspective | While today the EU keeps its door open to further accessions from Western Balkan countries, it lacks the political will to give the same promise to EaP states. For the EU the dilemma is how to treat countries that are European

but lack an immediate EU membership perspective. On the other hand, for Georgia and other advanced EaP countries, the central matter is how to live through the “uncertain” period without losing the momentum for reforms and the drive for further development. The uncertainty over this will likely lead to negative consequences for Georgia, expressed in slowing down democratic development, rising anti-reform, anti-EU and pro-Russian sentiments.

Moreover, future EU membership is not just a foreign policy priority for Georgia; it has been the main driver for the country's democratic, political and economic reforms. Although not a mature democracy yet, Georgia is the only former Soviet republic, apart from the Baltic States, which managed to fully reform many of its governmental and public sectors. This would not have been possible if the reform process had not been strictly tied and conditioned to the prospect of further integration with the EU as well as the Western pressure on the Georgian government to keep reforming and democratizing the country. This means that the lack of apparent incentives on the EU path and absence of a long term prospect for accession, may negatively affect not only development of certain sectors but the country's overall performance.

The current uncertainty does not pose a challenge for just Georgia. It also negatively affects the image and influence of the EU in the neighborhood. Being struck by enlargement fatigue coupled with Brexit, the migrant crisis and the rising influence of far-right political parties, the EU is less likely to consider further eastward expansion in the foreseeable future. However, without an accession offer to the leading EaP countries, the Union seems to lose the magnetic pull of its soft power that was

meant to be the key component of EU's strategy in its neighborhood - to build a prosperous and peaceful ring of friends around the EU.

Looking at EU-Georgia relations in retrospect, one might say that even though the membership perspective for Georgia has never been there, at each stage of EU-Georgia relations, the process of Georgia's approximation to EU norms and Georgia's differentiated integration into the EU structures was locked in by the existence of more practical short-term goals, which were adjusted to Georgia's needs and achieved results. In other words, although the membership perspective was absent, there have also been some juicy carrots to attract Georgia's commitment. The same is true for Moldova and Ukraine. However, after accomplishing the three main objectives of the EaP—the AA, the DCFTA, and the VL—a situation has emerged that lacks both the EU membership perspective and new carrots.

How to proceed? | To move EU-Georgia relations to the next level without a deadlock, make the EU's neighborhood policy more effective in a period of enlargement fatigue, and help Georgia to better manage its integration process with the European Union, one needs to identify a possible area of converging interests—an important step that is often neglected by both Brussels and Georgia's capital Tbilisi. EU's approach towards its neighborhood, has long been criticized as EU-centric and supply-driven, ignoring the interests and needs of its neighbors. On the other hand, the Georgian narrative about the country's place in Europe draws a quite romanticized picture and ignores the reality on the ground. This has resulted in a wide gap between perceptions on how EU-Georgia

relations should be constructed and may lead to frustration unless the expectations are better managed and brought in line with the reality on both sides.

In the case of the EU, presently, the top priorities for its eastern neighborhood are to avoid further enlargement; to have stable and economically and socially developed neighbors; to mitigate the negative impact of Russia in its neighborhood; and to ensure that its soft power remains the driver of reforms among its neighbors. For Georgia, the utmost priority is to keep the process of political, democratic and economic reforms active; to achieve greater prosperity for its citizens; and to improve its national security.

Opportunities for Georgia apart from formal EU-membership | Based on the

points above, while not ready to offer the accession perspective, the EU should start thinking about opening up the long-term prospect of joining the European Economic Area (EEA) for Georgia. As it stands now, the EEA seems to be the only incentive that can fully replace the golden carrot of EU membership. Certainly it will take years until Georgia can meet the criteria to join the EEA, which will keep Georgia on track of difficult reforms and avoid premature discussions about EU membership. This could also prevent Georgia from being overtaken by reform-resistant Eurosceptic political forces or turning towards Russia. And, if Georgia can manage to implement the costly reforms related to the EEA, it would set an example as a fully Europeanized country outside the enlargement context – perhaps the most desirable outcome for the EU which the ENP could possibly achieve.

Moreover, although plagued by many political, economic, and security-related problems, Georgia also has certain potential that might be used to strengthen sectorial cooperation between the two sides and increase the EU's influence in its neighborhood. Georgia's military has long and intensive overseas experience in Afghanistan and Iraq that can be used in EU military missions and can contribute to strengthening military cooperation between EU and Georgia. Georgia, being an important alternative energy corridor, may also serve as a reliable partner for EU's energy security if it joins the Energy Union. In addition, Georgia has one of the most efficient customs and border protection systems in the region, which makes the country technically fit to join the Schengen Area.

To conclude, Georgia, together with other advanced EaP countries, should be allowed to use integration tools outside the ENP/EaP to become part of EU structures without formal membership. For the EU, this will serve two main goals: to avoid further enlargement in the East in the near future and to ensure the continuous approximation of neighboring states to EU norms and institutions—resulting in a more peaceful, prosperous and democratic neighborhood. For Georgia (as well as Moldova and Ukraine), this will provide new incentives that can substitute the EU membership prospect for now and sustain the reform drive for years to come.

Migratie en de christelijke identiteit van Europa: een theologische visie

'Europa worstelt met haar identiteit'. Maar wat betekent dat? Is een Europese identiteit mogelijk en waar zou die uit kunnen bestaan? Heeft Europa een christelijke ziel? En hoe verhoudt zo'n identiteit zich tot politieke programma's? Misschien is die identiteitsvraag wel niet zo relevant. Stephan van Erp denkt in dit essay na over migratie en de ziel van Europa, omdat de komst van vluchtelingen in 2015 ons lijkt te bepalen bij wat Europa is, of zou moeten zijn.

Door Stephan van Erp

Vlak na de beruchte zomer van 2015 waarin veel vluchtelingen verdrongen in de Middellandse Zee, deed paus Franciscus een beroep op alle lokale kerken in Europa om een vluchtelingengezin te verwelkomen. De christelijke kerken in Europa hebben op een creatieve en vaak onopvallende wijze migranten verwelkomd en voor hen gezorgd. De Waldenzen in Italië zorgden voor veilige corridors voor duizenden migranten die de Middellandse Zee overstaken. Tijdens de zware economische crisis boden de Grieks-orthodoxe kerken onderdak en voedsel aan de vluchtelingen die gestrand waren aan de grens met Macedonië en verdedigden hun belangen. Uit Duitse, Zweedse en Britse kerken klonk zelfs de constatering dat de eigen kerkgemeenschappen opnieuw tot leven kwamen dankzij de inzet voor vluchtelingen – mensen keerden er op sommige plaatsen terug naar de kerk vanwege de getuigenis en de zorg van deze gemeenschappen voor de migranten.

AUTEUR
Prof. dr. Stephan van Erp is professor fundamentele theologie aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Migratie en de bescherming van Europa's christelijke

identiteit | Het bieden van hulp is echter niet de enige of zelfs ook maar voornaamste reactie in de Europese politieke arena of in de Europese kerken. De Hongaarse regering haalde migranten van de trein en probeerde te voorkomen dat vluchtelingen door Hongarije naar Duitsland en Scandinavië konden reizen, en opperde op een bepaald moment zelfs om een muur te bouwen. Viktor Orbán, de Hongaarse premier, stelde dat migranten een bedreiging vormden voor de christelijke identiteit van Europa, terwijl Péter Erdő, de rooms-katholieke aartsbisschop van Boedapest, zou hebben gezegd dat het Hongaarse kerken verboden was onderdak te bieden aan vluchtelingen, omdat ze zich anders schuldig zouden maken aan mensensmokkel. Ook de Slowaakse, Poolse, Bulgaarse en Cypriotische regeringen kwamen met verklaringen waarin ze stelden dat ze alleen christelijke vluchtelingen zouden accepteren, aangezien moslims een bedreiging voor hun identiteit zouden vormen. Deze retoriek beperkt zich niet tot Midden- en Oost-Europa, maar begint steeds meer gemeengoed te worden en staat centraal bij de opkomst van rechts-nationalistische partijen in heel Europa. Sommige Europese leiders hebben al aandacht gevraagd voor de veronderstelde onverenigbaarheid van de cultuur van de nieuwkomers en het Europese christelijke gedachtegoed.

De roep om een sterke identiteit klinkt naar een geluid uit de twintigste eeuw, waarin de Europese landen twee wereldoorlogen te boven moesten komen, nog voordat men de negatieve consequenties van de industrialisatie had leren beheersen. Behalve de roep om een nieuwe politieke en economische samenwerking,

uite men in de vorige eeuw meerdere malen het verlangen naar een nieuw elan, een hernieuwd verstaan van het eenheidsideaal dat ooit ten grondslag had gelegen aan de totstandkoming van de Volkenbond in 1919, of nog veel langer geleden, aan de Vrede van Westfalen in 1648. We weten van de geschiedenis van het Interbellum en van de periode daarna dat het verwoorde ideaal altijd ook de uitdrukking is van een politieke pragmatiek waar het met terugwerkende kracht de ideële fundering van vormt. Wat zich laat kennen als 'identiteit', is feitelijk de taal van de verbeelding of de ideologie die het draagvlak voor reeds genomen politieke beslissingen moet mee helpen creëren. Die volgorde – dat ons concept van identiteit ter rechtvaardiging dient van ons handelen – leert ons dat wie zoekt naar een nieuwe identiteit voor Europa, eerst zou moeten bepalen welk politiek ideaal men wil ondersteunen, om vervolgens de identiteit naargelang te formuleren. Maar eigenlijk zou een gezamenlijke Europese identiteit niet de uitdrukking behoren te zijn van een bepaald politiek programma.

Overvloed aan verbeelding | Men hoopt wellicht dat de formulering van een nieuwe identiteit de politiek een kritische, maar constructief-andere richting kan wijzen. De verbeelding opnieuw aan de macht. Dit laatste zou echter weleens het probleem kunnen zijn van het laatmoderne Europa, dat in de fuik is gelopen van een overvloed aan eigen verbeelding. De ideële formulering van het Europese project is minstens deels debet aan de versterkte Europese identiteitslogica. Juist ook in de vorm van het vaststellen van enkele moderne, algemene waarden en deugden, zoals vrijheid, gelijkheid of dialoog.

Dat geldt ook voor het herformuleren van de christelijke identiteit in Europa als een identiteit naast andere, of als een cultuur van waarden, zoals tolerantie, zorg en solidariteit. Behalve dat zo het christelijke wordt gereduceerd tot een ethiek, is het ook moeilijker geworden om het christelijke onderscheid te maken. Ik zou eerder een pleidooi willen houden voor de universaliteit van het christelijk geloof, dat mensen in staat stelt elke identiteit achter zich te laten, zodat Europa van eenieder kan worden. De christelijke identiteit is er immers een van hoop in de gebrokenheid.

Het concept van 'christelijke identiteit' is eigenlijk problematisch, omdat het ruimte laat voor een programmatisch gebruik dat dan vervolgens al te exclusivistisch kan worden ingezet tegenover andere zogenaamde 'identiteiten', ook al belijden hun verschillende vertegenwoordigers open te staan voor elkaar. In plaats van te leven met één bepaalde identiteit te midden van andere, leven christenen een onvoltooid, gebroken leven dat ze universeel delen met anderen. Daarom wordt hun identiteit bepaald door een gebrek en door wat er niet is, in plaats van door een reeks duidelijke kenmerken of door een vaststaande ethiek, hoezeer we ons ook voorstellen dat ze in beweging is of openstaat voor anderen.

Caritas en het menselijk tekort | De term 'caritas' kent een lange geschiedenis van christelijke toe-eigening en interpretaties, maar dat betekent geenszins dat de belichaming ervan geen familiegelijkenis zou kunnen vertonen met wat niet- of anders-dan-christelijk gelovigen doen. Op de stranden van Lesbos en in de tentenkampen van Calais en Duinkerken wordt ook hard gewerkt door geseculariseerde jongeren, die elk zo hun eigen

beweegredenen hadden om hun steentje bij te dragen. Hun gastvrijheid bewijst daarmee dat de droom van Europa niet per definitie christelijk is, ook al is er geen scherpe tegenstelling tussen hun handelingen en de christelijke geschiedenis van Europa. Het heeft weinig zin om van die laatste constatering alsnog een hoopvol christelijk verhaal te maken, door er al te vanzelfsprekend een continuïteit met het christelijke verleden in te zien. De gastvrijheid voor migranten toont niet direct de ziel van het christelijke Europa in een nieuwe gedaante, maar laat wel degelijk iets zien van het oude én het nieuwe Europa, dat veel meer is dan een christelijk project.

Toen Paus Franciscus op Lampedusa Europa ter verantwoording riep en dat nog eens herhaalde in zijn toespraak voor het Europese parlement op 24 november 2014, riep hij op om de menselijke waardigheid te beschermen in naam van het gemeenschappelijk goed. Zijn herhaling van Gods vragen aan Adam (Adam, waar ben je?) en Kaïn (Kaïn, waar is je broeder?) verwijst naar meer dan verantwoordelijkheid en humaniteit. Die Bijbelse vragen worden in de schriftverhalen aan zondaars gesteld, aan mensen die terwijl ze ter verantwoording worden geroepen of opgeroepen worden hun verantwoordelijkheid te nemen, tevens hun eigen gebrek, verlogenheid en gewelddadigheid onder ogen moeten zien. We moeten de drenkeling oprapen, en eten en onderdak geven, jazeker, maar dat doen wij niet in naam van de vrijheid of van een zichzelf toe te eigenen goedheid, maar in naam van onze wederzijdse afhankelijkheid.

Kwetsbare waardigheid als politiek centrum | Het herwinnen van de Europese ziel is niet de terugkeer naar

haar Griekse of Romeinse wortels, een neo-renaissance van haar cultuur, toen die nog, zo is dan de gedachte, op haar politieke en economische hoogtepunt was. De Europese ziel is volgens Franciscus een christelijk humanisme dat het nooit om zichzelf als idee of cultuur te doen is, maar de menselijke waardigheid als zijn politieke centrum heeft. Die waardigheid is het meest kwetsbare symbool, en wordt als zodanig ook telkens weer geschaad. Te midden van de moderne vrijheid en de ermee gepaard gaande verlangens wordt het menselijk tekort pijnlijk zichtbaar en de ontkenning van die ervaring slaat genadeloos en gewelddadig om zich heen. Omdat vergeten wordt dat de genade in het tekort zelf bestaat.

Een nieuwe toekomst voor Europa begint bij het onder ogen zien van de harde werkelijkheid van het menselijk tekort, dat is de paradox van mijn betoog. Er zijn tekenen te over dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. Bijvoorbeeld in het groeiende ecologische bewustzijn dat een uitputting van onze natuurlijke bronnen een directe aantasting van het leven van velen tot gevolg heeft of in de groeiende kritiek op de banken en de ongebreidelde speculatie en schuldenopbouw. Of in de pleidooien voor een verdergaande democratisering, en in de oproep om in het openbaar met meningsverschillen, onwetendheid en onzekerheid om te gaan. Werkelijk teken van het menselijk tekort zijn de werklozen, migranten, de ouderen en de armen. Zij tonen het menselijk tekort dat wij allen delen en dat in plaats van te worden ontkend erom vraagt gezien te worden als het hart van het Europese project. Dat kan een heel goed ook een christelijk project zijn, want christenen weten dat het hier en nu niet de plaats is waar zij thuishoren, maar wel de plaats waar zij verantwoordelijkheid

moeten nemen voor het kwetsbare. Het kan evenzeer een project met joden en moslims zijn, met al die religieuze tradities die het kwetsbare niet uitsluiten, maar insluiten. Het kan een sociaal project zijn, en Europa kent vele eminentie voorbeelden van sociale bewegingen die uit solidariteit met de armen hun strijd tegen het onrecht hebben gevoerd.

Het verstoorde Koninkrijk: een theologische visie op migratie

De schrijnende aspecten van migratie brengen ervaringen tweeweg die christenen raken in hun geloof. Voor christenen is de dienst aan migranten een opdracht die direct voortvloeit uit de werken van barmhartigheid die in de parabel van de schapen en de bokken staan beschreven (Mat. 25:31-46) als de dienst aan Gods Koninkrijk. Gehoor geven aan die opdracht motiveert gelovigen om van elk dramatisch lot weer een bestemming te maken, van elk gedwongen wegtrekken weer een op weg gaan. Het is dit geloof, dat zich in het tekort en in de respons op dat tekort manifesteert, dat een christen in staat stelt in elke migrant de figuur van Christus te zien. Op de Werelddag van Migrant en Vluchtelingen in 2016 verwees Paus Franciscus naar de volgende evangelietekst: 'Wie in mijn naam één zo'n kind bij zich opneemt, neemt mij op; en wie mij opneemt, neemt niet mij op, maar hem die mij gezonden heeft' (Marc. 9:37; vgl. Mat. 18:5; Luc. 9:48; Joh. 13:20).

Anderen verwelkomen, is teken willen zijn van het gegeven dat in de migrant zichtbaar wordt dat God mens is geworden. Het geloof dat gewekt wordt door de confrontatie met vreemdelingen uit zich dus niet alleen in ons charitatieve handelen, in onze waarden, maar ook in het zien van Christus in elke migrant.

Christus wordt verwelkomd in de verwelkoming van elke vreemdeling; niet zozeer omdat Christus ook een pelgrim en een vreemdeling was, maar eerder omdat in de thuisloosheid en het lijden van migranten de belofte van Gods Koninkrijk wordt geschonden. In elk individueel geval waarin die schending plaatsvindt, is Christus ook een thuisloze, en als die aan een gesloten deur staat, wordt een universele boodschap genegeerd. Dit gelovige perspectief, Christus te zien in de vreemdeling, maakt duidelijk dat gelovigen het evangelie niet zozeer nodig hebben om betekenis of waardigheid te geven aan een anders zo schrijnende situatie, maar dat het evangelie hen toont hoe ernstig de schrijnende situatie is en hoe die situatie uiteindelijk de doorbraak van Gods Koninkrijk belemmert.

Vanuit een christelijk perspectief verstoort migratie de bestaande en beloofde orde in de levens van de migranten en de samenlevingen die hen onderdak bieden. De migrant is de verstoring van een orde die er was en nog steeds is en die in al haar gebrokenheid zowel een openbaring is als voltooiing behoeft. Het zou bijzonder naïef zijn om tegenover deze gebrokenheid simpelweg een identiteitspolitiek van idealen en waarden te plaatsen, in de hoop dat dit voldoende zal zijn om mensen te motiveren om migranten te helpen. De reconstructie van identiteiten leidt vaak tot al te idealistische ideeën over zinvolheid en zingeving. In plaats daarvan is het zo dat migranten door een idee van identiteit te verstoren nu juist een onderbreking vormen van een orde die de werkelijkheid toont als onvoltooidheid, de gebroken werkelijkheid van Christus. De kerkelijke en theologische uitdaging is daarom niet zozeer gelegen in de reconstructie van een christelijke identiteit die de hulpverlening aan

migranten ondersteunt. Nee, eerder is het de taak van de kerken om een kritisch antwoord te formuleren op de vraag hoe het kan dat de vreemdeling het geloof van de mensen die zich door hen aangesproken voelen, nieuw leven inblaast, en hoe zo dus het gezelschap van vreemden onze christelijke identiteit mee vormgeeft.

Europa: minder, maar overtuigender

Een enkele uitzondering daargelaten is het sleutelwoord voor de meeste politici al geruime tijd 'verbinding'. Met de burger wel te verstaan, want het zoeken van verbinding met elkaar is geen in het oog lopende karaktertrek in deze beroepsgroep. Ik bedoel dat niet cynisch. De democratie is gebaat bij een diverse politiek, gevoed door beginselen en beoefend met hoofd en hart.

Je kunt verschillen ook overdrijven en groter voorstellen dan ze zijn. Het Nederlandse debat over Europa zucht daaronder, terwijl de burger juist hier het vertrouwen kwijt is. Te vrezen valt dat de karikaturen in de aanloop naar de verkiezingen voor het Europese Parlement opnieuw zullen domineren en verhullen dat we het in Nederland eigenlijk vergaand over Europa eens zijn.

De uitbreidingen in de jaren zeventig en tachtig van de EU, van zes naar twaalf landen, bracht het ideaal van de naoorlogse droom dichterbij maar verhoogde ook de onderlinge spanningen. De foto van bondskanselier Kohl en president Mitterrand, hand in hand bij de herdenking op het slagveld van Verdun, werd iconisch. Niet alleen vanwege de Frans-Duitse vriendschap, maar ook omdat deze het symbool werd van een (mogelijke) dominantie van deze grootmachten.

De latere voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors was bij mijn weten de eerste die een Europa van twee snelheden bepleitte. Lees: een kopgroep van landen die veel samen doen en een tweede groep met minder ambities. Het is er toen niet van gekomen. Nu zijn we met achtentwintig landen en kan niemand meer onder die principiële keuze uit. Commissievoorzitter Junckers vergezichten over vergaande overdrachten, een federatie en een Europees leger vallen niet alleen bij ons slecht. Met de Brexit verliest Nederland een partner in Europese terughoudendheid en probeert het nieuwe verbonden te smeden met gelijkgestemde landen.

Prominent denker Mathieu Segers, hoogleraar Europese geschiedenis, vat hun boodschap bondig samen: nationaal wat kan, Europees wat moet. Of, zoals de slotconclusie van het themacongres over Europa van de ChristenUnie afgelopen september luidde: minder, maar overtuigender. Dat heeft niets met Eurosceptis te maken, maar alles met een realistische kijk op de verwerkelijking van de Europese droom.

COLUMNIST Ton van Brussel is oud-journalist en oud-directeur van het Amsterdamse debatcentrum de Rode Hoed.

Hulp, handel, eigenbelang

Net als het Nederlandse beleid staat ook het Europese ontwikkelingsbeleid in het teken van hulp en handel. De doelen van hulp en handel zijn economisch, humanitair en politiek. De Europese Unie noemt zich graag de grootste ontwikkelingsdonor ter wereld en rekent daarbij de uitgaven van de lidstaten mee. Is Europa van waarde in de ontwikkelingssector, meer dan alleen de lidstaten? En wat zijn risico's van Europese ontwikkelingssamenwerking? Over deze vragen ging ik in gesprek met Alexander Gentsch (EU-Cord), Evert-Jan Brouwer (Woord en Daad), Judith Sargentini (Europarlementariër GroenLinks) en Leo van Doesburg (ECPM).

Door Mirjam Kosten

Het nut van Europa | Eerst is er de vraag wat het nut is van Europese ontwikkelingsgelden boven de inzet van lidstaten die zich ook zelf met handel en ontwikkeling bezig houden. Evert-Jan Brouwer, politiek adviseur bij stichting Woord en Daad, ziet een voor- en een nadeel. Om met het nadeel te beginnen: een extra laag zorgt voor extra overheadkosten zodat er minder geld effectief ingezet kan worden. Het verdelen van het geld via de Europese Unie heeft echter ook een voordeel want programma's worden beter gecoördineerd en afgestemd. Voorheen was het, ietwat gechargeerd: Duitsland zet zich in voor landbouw en Nederland voor water. Maar door coördinatie kan er slimmer samengewerkt worden en Brouwer is er van overtuigd dat die samenwerking nog slimmer kan. Alexander Gentsch werkt voor de koepelorganisatie EU-Cord, die christelijke NGO's samenbrengt en in Brussel hun belangen behartigt. Volgens Gentsch is een van de redenen waarom de Europese Unie van toegevoegde waarde is voor ontwikkelingssamenwerking dat ze multilateralisme versterkt en dat er daardoor niet één nationaal belang prevaleert. Judith Sargentini, Europarlementariër voor GroenLinks ziet ook de voordelen van Europees beleid: De samenwerking zorgt voor hogere bedragen waardoor er meer slagkracht is en door samenwerking is er betere coördinatie.

AUTEUR
Mirjam Kosten is
eindredacteur van
Groen.

Maar: Europa heeft belangen | Evert-Jan Brouwer benoemt dat het belang van ontwikkelingslanden in de besteding van ontwikkelingsbudget altijd op één moet staan. Dat lijkt een pleonasme, maar is het niet omdat Europese belangen een rol spelen. Aan de verdeling van het geld door de Europese Unie kleeft het risico dat het Europese belang te veel vooropstaat. Sargentini ziet dat gebeuren. De Europese Commissie en de lidstaten zetten het geld in om migratiestromen in te dammen of om de eerste opvang van vluchtelingen binnen de EU te betalen en daar zijn de fondsen voor duurzame armoedebestrijding niet voor bedoeld. Dit gebeurt zowel met geld van de lidstaten als met het geld dat beheerd wordt door de Europese Commissie. Naast een verandering van doel van het geld, is er ook een verschuiving in de ontvanger. Sargentini stelt de vraag of ontwikkelingsbudget hoort gebruikt te worden voor iets als het Dutch Good Growth Fund, een fonds dat onder meer het Nederlandse MKB steunt om te handelen met opkomende markten en ontwikkelingslanden.

Grote problemen heeft Sargentini met het inzetten van ontwikkelingsgeld voor grensbewaking. Wat er in West-Afrika gebeurt, is een goed voorbeeld daarvan. In West-Afrika is een

situatie die te vergelijken is met het Europese Schengen: er is vrij reizen tussen verschillende landen. Europees budget wordt volgens Sargentini gebruikt om de grenzen tussen West-Afrikaanse landen te versterken, vooral om zo te voorkomen dat men vanuit Niger, Libië of Tsjaad naar Europa reist. Bijvoorbeeld Tsjaad heeft zelf om dat geld gevraagd, maar Sargentini vermoedt dat die aanvraag inspeelt op de prioriteiten van donoren om migratie aan te pakken. Sargentini vindt dat onjuist gebruik van ontwikkelingsgelden die dienen te worden besteed aan duurzame armoedebestrijding en ze is bang dat de inzet ervan tot problemen leidt: dit geld gaat migratie niet verminderen en het is dus ineffectief ingezet. Het zou kunnen dat er vervolgens gekort wordt op ontwikkelingsbudget omdat 'het niet werkt'.

Dat de politieke belangen soms doorschemeren in ontwikkelingsbeleid beaamt Gentsch. Vaak wordt er gesproken in termen van waarden, maar er spelen duidelijk ook belangen mee. Gentsch signaleert een verschuiving van waarden naar belangen in de sfeer van veiligheid en economie en die verschuiving vindt hij zorgelijk. De Europese Unie hanteert en promoot een *rights based approach* maar doet dat op sommige beleidsterreinen nadrukkelijk niet. Het is volgens Gentsch niet verkeerd dat Europa open spreekt over haar eigenbelang, maar dat zou niet in de plaats moeten komen van die *rights based approach* in ontwikkelingssamenwerking. In het Verdrag van Lissabon heeft de EU zich opnieuw gecommitteerd aan armoedereductie als hoofddoel van ontwikkelingssamenwerking. Als het doel van ontwikkelingsbeleid iets wordt als het tegengaan van de grondoorzaken van migratie, dan zal de steun die de EU geeft aan landen als Haïti afnemen, omdat

er weinig Haïtiaanse migranten naar de EU komen. De recente nota van Minister Kaag *Investeren in perspectief* illustreert dat. Minister Kaag noemt de Sustainable Development Goals "de ultieme preventieagenda". Het werken aan die agenda is volgens haar "een investering in het voorkomen van conflict en instabiliteit, kernpunt van het vernieuwde beleid."¹ Het alleen nationaal vormgeven van ontwikkelingsgelden heeft dus weinig zin omdat in Nederland hetzelfde thema speelt: hoe verhouden ontwikkelingssamenwerking en eigenbelang zich tot elkaar?

De rol van NGO's | Het geld dat de Europese Unie gebruikt voor ontwikkeling komt grotendeels bij niet-gouvernementele organisaties (NGO's) terecht.² Ook dat zorgt ervoor dat er niet uitsluitend nationale of Europese belangen gediend worden. Gentsch benoemt dat werken via NGO's de machtsbalans in evenwicht houdt. Ook kunnen NGO's soms meer bereiken dan wanneer de Europese Unie budgetsteun geeft. Het is belangrijk om de ontwikkeling van sterke staatsinstituties in partnerlanden te steunen, maar soms maakt de politieke situatie dat onmogelijk. Bijvoorbeeld in Burundi stopte de Europese Unie met aan de Burundese overheid en wordt nu alleen via steun aan NGO's in Burundi gewerkt.

Toch is Leo van Doesburg, directeur Europese Zaken bij de ECPM niet helemaal gerust op de juiste verdeling van de fondsen. Hij zou graag willen dat de Europese Unie in de financiering van NGO's toegankelijker wordt voor kleine organisaties. Zijn ervaring is dat die goed zijn in het opbouwen van een maatschappelijk middenveld. Van Doesburg signaleert dat een groot deel van het budget terecht komt bij grote NGO's. Dat heeft verschillende

oorzaken, een ervan is dat de toegang tot Brussel voor grotere organisaties gemakkelijker is en dat er een serieuze NGO-lobby is ontstaan. Van Doesburg wijst op een recent concept evaluatierapport van Europees NGO-beleid.³ In die evaluatie worden mankementen van het beleid opgesomd. Een ervan is dat zestig procent van het budget terecht komt bij twintig NGO's, op allerlei fronten zijn grotere NGO's in het voordeel. Het rapport noemt meer kwetsbare punten. Zo geven NGO's Europees geld door aan kleinere NGO's, maar die hoeven daarvoor geen verantwoording af te leggen en dat is niet transparant. Een ander kritiekpunt van Van Doesburg is dat NGO's zich bezighouden met onderwerpen die buiten de Europese competenties liggen. Abortus is zo'n thema waar de lidstaten zo over van mening verschillen, dat daar geen Europees beleid op gevoerd wordt. Van Doesburg vindt het in dat licht onbegrijpelijk dat er Europees geld gaat naar fondsen die in ontwikkelingslanden de toegang tot abortus mogelijk maken, zoals aan de kaak gesteld door het Europees Burgerinitiatief *One of Us*.

Aandachtspunten | De ontwikkelingssector is er positief over dat Kaag in haar nota de Duurzame Ontwikkelingsdoelen, de opvolgers van de Millenniumdoelen, als uitgangspunt voor beleid ziet. Er zijn echter ook kritische reacties en die gaan vooral over de relatie tussen hulp en handel. Omdat het combineren van ontwikkeling en handel zowel in het Nederlandse als in het Europese beleid het dominante perspectief lijkt te worden, gelden de kritiekpunten die de sector aandraagt op beide niveaus.

Voor de ChristenUnie zou het goed zijn als we de relatie tussen handel en hulp

tegen het licht blijven houden, zeker nu de weg die oud-minister Ploumen insloeg, verder bewandeld wordt.⁴ Is er werkelijk sprake van een win-win situatie, zoals Kaag het noemt⁵ of zijn er verliezers? Zouden dat dan de allerarmsten kunnen zijn, voor wie migratie überhaupt geen optie is en van wie we in dat opzicht als Europa niets te vrezen hebben?

Daarnaast is het de vraag wat we van ontwikkelingsgelden verwachten. Ontwikkelingssamenwerking moet werken volgens de ChristenUnie, maar wat betekent dat precies? Werkt het als er minder migratie is? Als er minderen kinderen doodgaan van de honger? Over die vragen moeten Europa, Nederland en de ChristenUnie zich blijvend bezinnen. Daarnaast is meer transparantie in de besteding van Europese fondsen is nodig. Zeker in een tijd waarin mensen zich afvragen of ontwikkelingssamenwerking wel zo nodig is. Dat voor de ChristenUnie recht en gerechtigheid aan onze naasten leidend zijn⁶, moeten we ook in regeringstijd blijven benoemen. En bij Europees beleid moeten we kijken naar recht en gerechtigheid, met name waar die botsen met het Europees eigenbelang, want juist daar wordt het spannend.

De klimaattransitie kan niet zonder een sterke Europese Unie

Het waarmaken van de ambities van het klimaatakkoord van Parijs om de wereldwijde temperatuurstijging te beperken, is één van de grootste uitdagingen van deze eeuw. Door consistent en relatief ambitieus klimaatbeleid op Europees niveau beweegt de Europese Unie zich, in tegenstelling tot wat veel mensen denken, wel degelijk in de kopgroep van landen die actief werken aan het voorkomen van en het adaptief omgaan met klimaatverandering. Ook bij de verdere transitie naar een volledig duurzaam energiesysteem hebben we Europa nodig.

Door Maarten Neelis

De uitdaging waarvoor klimaatverandering ons stelt is groot

Wilt u meer of minder Europa? Er is bijna geen politiek dossier waarin deze vraag niet met regelmaat gesteld wordt. Het energie- en klimaatbeleid zijn hierop geen uitzondering en ook hier lopen de antwoorden sterk uiteen. Aan de ene kant zit Brussel vol met uitgesproken Eurofielen die vanuit hun Brusselse toren een Europa zonder broeikasgasemissies van bovenaf en technocratisch denken te kunnen vormgeven. Aan de andere kant lijkt in de discussie over het vormgeven van het nieuwe energie- en klimaatakkoord in Nederland Europa soms wel heel ver weg. Alsof we in volledige isolatie de nationale klimaattransitie in Den Haag zouden kunnen vormgeven. Nee dus, ongeveer de helft van onze broeikasgasemissies worden bijvoorbeeld primair gereguleerd door een Europees vormgegeven emissiehandelssysteem. Het sluiten van de kolencentrales hier kan door solistisch handelen dus zomaar resulteren in een gedeeltelijke verplaatsing van emissies en daarmee dus helemaal niet bijdragen aan het oplossen van het probleem. Ook in dit dossier is nuance dus nodig. Welke rol voor Europa is logisch en hoe kan de Europese Unie het best bijdragen aan het omgaan met de uitdaging waarvoor klimaatverandering ons stelt? En hoe is Europa hier de afgelopen decennia mee omgegaan?

Dat de uitdaging van de wereldwijde klimaattransitie gigantisch is, staat nauwelijks ter discussie. In december 2015 werd het akkoord van Parijs gesloten. In de periode erna werd het verdrag geratificeerd, ondanks de terugtrekking van de Verenigde Staten door president Trump. In het akkoord werd wereldwijd afgesproken de door menselijk handelen veroorzaakte klimaatverandering te beperken tot ruim minder dan 2 °C boven het pre-industriële niveau en te streven naar een niveau van 1.5 °C.

Het is een wetenschap op zich hoe de lasten en lasten die meekomen met het Parijse akkoord wereldwijd verdeeld zouden moeten worden. In de context van het vanuit de Verenigde Naties vormgegeven wereldwijde klimaatpanel wordt geprobeerd een balans te vinden tussen de legitieme ontwikkelingswens van nog minder economisch ontwikkelde landen en de historische verantwoordelijkheid van landen die hun economieën al hebben opgebouwd, rooibouw plegend op een eindige voorraad fossiele energiebronnen. Het diplomatieke succes van Parijs bestond eruit dat politieke consensus gevonden werd in het wereldwijde langetermijndoel, terwijl de exacte invulling werd overgelaten aan de landen zelf. Zij verbonden zich via *nationally determined contributions* aan het akkoord. Dat dit diplomatieke succes juist in Europa gevierd kon worden, is geen toeval. Net als in het Parijse akkoord is ook het Europese klimaatbeleid geënt op een duidelijk

AUTEUR

Dr. Ir. Maarten Neelis is strategisch adviseur Duurzaamheid en Leefomgeving bij Rijkswaterstaat. Als adviseur bij Ecofys was hij in de periode 2007 – 2017 betrokken bij verschillende adviesopdrachten voor de Europese Commissie op het gebied van het EU emissiehandelssysteem. Hij is lid van de thematische partij commissie duurzaamheid van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Milieu- en klimaatbeleid worden sinds de jaren zeventig Europees vormgegeven.

- Deze internationale aanpak is nodig om de maatregelen de markt niet te laten verstoren en omdat klimaatverandering een grensoverstijgend probleem is.

- Om de doelen van Parijs te halen hebben we de EU blijvend nodig, de ChristenUnie moet daarvoor blijven pleiten.

langetermijndoel voor 2050, terwijl de exacte invulling voor een belangrijk deel wordt overgelaten aan de lidstaten. En ook in Europa wordt de discussie hierover gevoed door verschillen tussen de lidstaten: verschillen in economisch ontwikkelingsniveau en verschillend in historie als het gaat om energie- en milieubeleid.

Europa heeft al twee decennia lang een relatief consistent en ambitieus klimaatbeleid

| Sinds begin jaren zeventig bestaat er zoiets als 'Europees milieubeleid'. Het eerste milieuactieplan werd in 1973 aangenomen en resulteerde in de vorming van een directoraat voor milieuzaken en later een apart directoraat voor klimaatactie. De redenen van destijds om ook op Europees niveau beleid op het gebied van milieu vorm te gaan geven, zijn nog steeds relevant. Enerzijds was er de vrees dat verschillen in milieustandaarden zouden leiden tot handelsbarrières en concurrentievervalsingen binnen de ene Europese markt. Anderzijds speelde het besef mee dat milieuproblematiek niet ophoudt bij de landsgrenzen en dat een gezamenlijke aanpak dus nodig was. Kortom, in de jaren zeventig gebeurde wat het ChristenUnie verkiezingsprogramma terecht beschrijft: "voor grensoverschrijdende problemen zoeken we vaak terecht een Europese oplossing."¹ In de jaren erna ontstond naast de zorg voor klassieke milieuthema's als lucht- en waterkwaliteit ook toenemende zorg rond door mensen veroorzaakte klimaatverandering. Dit resulteerde in 1988 in de oprichting van *the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)* dat in vijf *assessment reports* de wetenschappelijke kennis rond klimaatverandering heeft samengevat². De politiek volgde al snel met het in 1992

op de *Earth Summit* in Rio de Janeiro gesloten *UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC)* en het in 1997 getekende en later geratificeerde *Kyoto protocol*. Via dit protocol committeerden ontwikkelde landen zich voor het eerst aan kwantitatieve doelstellingen voor het verminderen van de broeikasgasemissies die tot klimaatverandering leiden. Het voert te ver om in te gaan op de grote rol die de EU heeft gespeeld in de totstandkoming van de hierboven beschreven multilaterale instituties en afspraken. Het is in elk geval moeilijk voor te stellen dat de lidstaten in afzonderlijk verband een vergelijkbare invloed hadden kunnen doen gelden. En het staat vast dat de landen van de Europese Unie als enige grote economische mogendheid sinds de totstandkoming van het Kyoto-protocol hun klimaatbeleid consistent hebben vormgegeven vanuit een duidelijke kwantitatieve doelstelling die in de loop der tijd telkens verder is aangescherpt. Van een doelstelling van 8% CO₂-reductie ten opzichte van 1990 voor de 2008-2012 periode onder het Kyoto-protocol, via een in 2009 aangescherpt reductiedoel van 20% in 2020 naar een in 2014 verder aangescherpte en verlengd doel van 40% reductie in 2030 ten opzichte van 1990. En dit laatste met een 80-95% reductiedoel voor 2050 als stip op de horizon. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de wereldwijde kritische klimaatambitiemeetlat *the Climate Action Tracker* in zijn meest recente assessment opmerkt dat "*The European Union has established a well-deserved reputation as a global leader on climate policy*". Dit is een verworvenheid, hoewel daarna wordt opgemerkt dat het huidige beleid zeker nog niet voldoende is om de Parijse doelstellingen ook daadwerkelijk te halen³.

De Europese Unie is een pionier in het vormgeven van innovatieve beleidsinstrumenten | Niet alleen werkt

Europa al twee decennia consistent met kwantitatieve doelstellingen, ook het onderliggende beleid is al lang in op grote lijnen stabiel. Ongeveer de helft van de broeikasgasemissies wordt gereguleerd via het sinds 2005 bestaande EU emissiehandelssysteem. Deelnemers zijn in totaal meer dan elfduizend Europese fabrieken die vaak grote hoeveelheden broeikasgas uitstoten. Na een grote harmonisatie-slag in 2009 werkt het systeem voor alle deelnemers in de EU nagenoeg hetzelfde. De hoeveelheid toegestane emissies wordt gereguleerd via een telkens lager wordend plafond (de *emissions cap*) en deelnemers mogen zelf kiezen of ze zelf hun emissies naar beneden brengen of emissierechten kopen op de markt. Dit heeft als doel op de meest kostenefficiënte manier de emissiereductie doelstelling te halen waarbij de markt de prijs bepaalt die bij de doelstelling hoort. Voor de andere helft van de Europese broeikasgasemissies is via een verdeelsleutel afgesproken wat elk land bijdraagt aan de Europese doelstelling. Voor deze sectoren (huishouden, dienstensector, transport) hebben de lidstaten veel meer eigen vrijheid in het vormgeven van het klimaatbeleid.

In een recente publicatie waarin een aantal nauw betrokken Europese top-ambtenaren terugkijkt op twee decennia Europees klimaatbeleid worden drie belangrijke lessen getrokken.³ Het Europese klimaatbeleid is stap voor stap opgebouwd en *learning by doing* is er een essentieel onderdeel van geweest. Dit geldt niet in de laatste plaats voor het al genoemde EU emissiehandelssysteem dat door de tijd heen telkens is aangepast en verbeterd. Andere landen en regio's zoals Californië, Zuid-Korea en China die de afgelopen

jaren ook een dergelijk systeem hebben opgezet, hebben in de ontwikkeling ervan veel gehad aan de lange Europese ervaring met dit innovatieve beleidsinstrument. De tweede les is dat er geen *silver bullet* is voor wat betreft efficiënt klimaatbeleid. De kunst is een effectieve beleidsmix samen te stellen die consistent is en leidt tot kosteneffectieve reductie van emissies waarbij onnodige overlap tussen instrumenten en dubbele regulering vermeden wordt. Een derde les is het belang van een gedegen economische en technische voorbereiding van beleid en het betrekken van alle belanghebbenden in het vormgeven van het klimaatbeleid. De Europese manier van consensus zoeken tussen vaak grote en tegenstrijdige belangen van veel kanten heeft geresulteerd in een relatief stabiele mix van klimaatbeleid in de EU, zo wordt geconcludeerd.

Is er dan echt alleen positief nieuws? Zeker niet. Bij elk van de drie lessen zijn ook kritische noten te plaatsen. Zo heeft Europa mede om heel pragmatische redenen voor een innovatief handelssysteem gekozen. Het vormgeven van een veel eenvoudiger CO₂-belastingstelsel was in Europees verband immers onhaalbaar. Hoewel het systeem door het gebruikte plafond garandeert dat de doelstelling wordt gehaald, was het ook lange tijd zo rigide vormgegeven dat *learning by doing* ook echt nodig was om evidente systeemfouten te repareren. Zo is de CO₂ prijs lange tijd, onder andere door de economische crisis en de resulterende verminderde vraag naar emissierechten, erg laag geweest. Pas recent, een decennium na de crisis, is door ingrepen in de markt de prijs gestegen naar een niveau van rond de € 13/ton CO₂. Afgelopen jaar zijn op Europees niveau afspraken gemaakt over de toekomst van het systeem tot 2030. De verwachting is dat de prijs van CO₂ verder

zal stijgen in lijn met de toenemende ambitie, hoewel het evident is dat voor het halen van de Parijse doelstellingen een verdere versnelling nodig is.

De overlap tussen de klimaatdoelstellingen enerzijds en doelstellingen rond het aandeel duurzame energie en energiebesparing anderzijds is een steeds terugkerend thema in de Europese politiek. Hoewel het zeker waar is dat de verschillende *bullets* allemaal een bijdrage hebben geleverd, heeft het beleid soms ook kenmerken van een schot hagel: weliswaar een effectieve beleidsmix, maar niet noodzakelijkerwijs kosteneffectief en toch wel vaak met de nodige overlap tussen verschillende instrumenten.

En dan de kracht van op feiten en consensus gebaseerde politiek. Het Europees klimaatbeleid is inderdaad een voorbeeld als het gaat om transparantie met voor iedereen toegankelijke overzichten van emissies en lijvige *impact assessments* die alle mogelijke beleidsopties onderzoeken. Daarnaast zit het politieke systeem in Brussel dusdanig vol met checks en balances dat een tanker als hij eenmaal vaart moeilijk meer is af te remmen en een kleine bijsturing veel tijd in beslag neemt. Tegelijkertijd betekent dit ook dat het debat rond het nog verder versnellen van de klimaattransitie om het echt in lijn te brengen met wat in Parijs is afgesproken vastzit in de lobby van de zware industrie. Die is bang voor internationale concurrentienadelen en de lobby van veelal Oost- en Zuid-Europese lidstaten die, op hun beurt, bang zijn voor een transitie die hun fragiele economieën te veel laat lijden onder een al te ambitieus beleid.

Was en is het echt nodig dit in Europees verband te doen? | De relatieve consistentie en ambitie van het Europees beleid

sinds het begin van het huidige millennium vormen nog geen bewijs dat dit beleid alleen in Europees verband vormgegeven had kunnen worden en dat dit blijvend zo zou moeten zijn. Het is per definitie moeilijk hiervoor een sluitend bewijs te geven, men weet tenslotte niet hoe het beleid eruit gezien had zonder de inzet in Europees verband. Bovendien blijkt het voor de Europese Unie in de praktijk moeilijk zich uit een bepaald dossier terug te trekken zoals het verkiezingsprogramma terecht opmerkt.⁵

Er is echter weinig reden voor een terugtrekkende beweging op dit beleidsterrein in Europees verband. De belangrijkste redenen om in de jaren zeventig Europees milieubeleid in de stijgers te zetten, staan immers nog steeds recht overeind. Klimaatverandering stopt niet bij de landsgrenzen en zowel het tegengaan van en oplossen van het probleem kan alleen daarom al niet nationaal worden gedaan. Voor het vormgeven van een betaalbaar energiesysteem dat volledig gebaseerd is op een divers scala aan hernieuwbare bronnen, is het bijvoorbeeld essentieel dat energie vrij kan stromen zonder technische en beleidsmatige barrières. Goede afspraken over klimaatadaptatie in Europees verband zijn toch echt nodig om de afvoer van Europees water via ons land beheersbaar te houden, ook op de lange termijn. De Europese Unie werkt hier via het vormgeven van de *European Energy Union* hard aan⁶. Door het samen optrekken kan daarnaast ook worden voorkomen dat grote concurrentieverschillen ontstaan binnen Europa waarbij het bedrijfsleven in landen met een ambitieus beleid benadeeld worden ten opzichte van landen met een minder ambitieuze strategie. Dat het Europese bedrijfsleven en de bankensector vooroplopen in alle mogelijke lijstjes rond

klimaatactie in de private en financiële sector, is een signaal dat de centrale Europese aanpak van klimaatverandering werkt. Die aanpak is: een duidelijke langetermijndoel met gepaste vrijheid voor de lidstaten om voor een redelijk belangrijk deel de weg naar dat doel toe vorm te geven. Er is volop vertrouwen dat de klimaattransitie inderdaad in elk geval voor wat betreft de Europese thuismarkten een niet meer te stoppen tanker is en het dus loont de bedrijfsvoering hierop in te richten.

De komende jaren moet blijken, net als op veel andere dossiers, of het blijft lukken met de hele Europese Unie afspraken te maken nu de ambities verder omhoog moeten om 'Parijs' ook daadwerkelijk te halen. De ChristenUnie doet er in elk geval goed aan conform haar verkiezingsprogramma te blijven pleiten voor een sterke Europese Unie die op dit thema met één mond spreekt en blijvend ambitieus handelt.

We hebben Europa nodig bij de aanpak van belastingontwijking

Mondiale ondernemingen hebben belastingontwijking tot kunst verheven. De ChristenUnie was lang huiverig om Europa mee te laten beslissen over 'het domein van de belastingen'. Die huiver lijkt nu te verdwijnen. Maar welk standpunt gaat de partij nu innemen? Onlangs stemde onze Tweede Kamerfractie voor een motie de pleitte voor een Europees minimumtarief voor de vennootschapsbelasting. Schiet de partij daarmee niet te ver door de andere kant op? De positie als coalitiepartij biedt nu concrete kansen om het nationale en Europese debat te beïnvloeden, mits een verstandige lijn wordt gekozen.

Door Jannes de Jong

Belastingmoraal in de Bijbel | [De farizeeën] stuurden enkele van hun leerlingen samen met een aantal herodianen naar [Jezus] toe, met de vraag: '[...] is het toegestaan de keizer belasting te betalen of niet?' Maar Jezus had hun boze opzet door en zei: 'Waarom stelt u me op de proef, huichelaars? Laat me de belastingmunt zien.' Ze reikten hem een denarie aan. Hij vroeg hun: 'Van wie is dit een afbeelding en van wie is het opschrift?' Ze antwoordden: Van de keizer.' Daarop zei hij tegen hen: 'Geef dan wat van de keizer is aan de keizer, en geef aan God wat God toebehoort.'¹

Niet alle uitleggers zijn er van overtuigd dat bovenstaande passage primair gaat over belasting betalen. Toch laat de Bijbel niet heel veel ruimte voor mensen die twijfelen aan de belastingplicht. Zo schrijft ook Paulus 'Geef iedereen wat het toekomst: belasting aan wie u belasting verschuldigd bent, accijns aan wie u accijns verschuldigd bent, ontzag aan wie ontzag toekomt, eerbied aan wie eerbied toekomt.'² De Bijbel is ook duidelijk over van wie het meest gevraagd kan worden: *Van iedereen aan wie veel gegeven is, zal veel worden geëist, en hoe meer aan iemand is toevertrouwd, des te meer zal van hem worden gevraagd.*³ De praktijk van het aren lezen kan ook worden gezien als een soort belasting, of herverdeling van opbrengst. De sterkste schouders dragen de zwaarste lasten.

De Bijbelse geboden over belasting en herverdeling van opbrengsten zullen vroeger heus niet altijd zijn nageleefd. Maar tegenwoordig is de situatie zo ongeveer omgedraaid: in veel landen dragen de sterkste schouders de lichtste lasten! Zeker in het internationale bedrijfsleven is dit de regel geworden.

Actuele cijfers | Het is lastig om complete en betrouwbare informatie te vinden over hoeveel winstbelasting door bedrijven wordt betaald. Dit is onder meer zo vanwege belastingafspraken die landen als Nederland, België en Luxemburg maken met multinationale ondernemingen. Bovendien maken bedrijven soms gebruik van schimmige constructies waarbij winsten worden verschoven naar belastingparadijzen.

De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) is internationaal leidend bij het in kaart brengen en tegengaan van belastingontwijking. In een rapport⁴ uit 2017 schat de organisatie dat belastingontwijking door bedrijven een verlies aan belastingen veroorzaakt van tussen de vier en tien procent van wereldwijde inkomsten uit de vennootschapsbelasting. Dat is tussen de honderd en 240 miljard dollar. In hetzelfde rapport schrijft de OESO dat multinationale ondernemingen door creatieve belastingplanning tussen de vier en achtenhalf procentpunt

AUTEUR

Jannes de Jong is beleidsadviseur en afdelingshoofd bij de fractie van Europese Conservatieven en Hervormers (ECR) in het Europees Parlement. Hij werkt daar onder andere voor Europarlementariër Peter van Dalen. De Jong schreef dit artikel op persoonlijke titel.

SAMENVATTING

- Grote ondernemingen betalen onevenredig weinig belasting.
- De Europese Unie zou harder moeten optreden tegen belastingontwijking.
- Toch moet er geen Europees bepaald minimumtarief voor de vennootschapsbelasting komen.

minder vennootschapsbelasting betalen dan niet-multinationale ondernemingen. Heel veel winst 'lekt' ook onbelast weg uit ontwikkelingslanden. Die zijn nog slechter tegen dit soort praktijken gewapend dan rijke landen.

Tot de belangrijkste strategieën voor belastingontwijking behoren:

1. Het uitbuiten van mazen in en tegenstrijdigheden tussen nationale belastingssystemen.
2. Het aanrekenen van kunstmatige prijzen voor handel binnen multinationale ondernemingsstructuren. Hierdoor worden bedrijfswinsten in landen met hogere belasting verlaagd en in landen met lagere belasting verhoogd.
3. Financiële constructies, zoals leningen, tussen landen binnen multinationale ondernemingen.
4. Voor internetondernemingen die diensten vaak volledig online aanbieden, is belastingontwijking nog gemakkelijker. Door een transactie van de ene server naar een andere te verplaatsen kunnen bedrijven al van belastingjurisdictie veranderen!

Inderdaad, de laagste winstbelastingen worden tegenwoordig betaald door Google, Facebook, Amazon, enzovoorts. Volgens de Europese Commissie betalen internetondernemingen in de EU een effectieve belasting van slechts negenenhalf procent, terwijl traditionele ondernemingen zo'n 23 procent betalen.⁵ De sterkste schouders dragen de lichtste lasten...

Nederland is een klein land met een open economie. Nederland zit bovendien in een Europese interne markt met vrij verkeer van diensten en kapitaal. Dit maakt het moeilijk om zelf maatregelen te nemen tegen multinationale ondernemingen.

Erger nog, Nederland doet precies het omgekeerde! In een tijd van globalisering zijn multinationale ondernemingen onmisbaar voor een gezond economisch klimaat. Onze VVD-premier onderstreept dit maar al te graag. Nederland is er goed in om deze ondernemingen aan te trekken. Maar is de bijbehorende belastingpraktijk wel zo rechtvaardig?

EU competenties | Europa kan potentieel met een veel sterkere vuist veel harder op tafel slaan. Een zichzelf respecterende multinationale onderneming zal niet snel een markt van vijfhonderdmiljoen (gemiddeld) welvarende consumenten links laten liggen. De EU heeft echter weinig te zeggen over het domein van de belastingen. De Europese verdragen schrijven voor dat Europese belastingwetten alleen met unanimiteit in de Europese Raad mogen worden aangenomen.⁶ Elk land heeft dus een veto.

Het gevolg daarvan is dat, behalve wat afspraken over het tegengaan van dubbele belastingheffing en een minimumtarief voor de BTW, Europa zich eigenlijk niet met belastingen bemoeit. Recent zijn er wat afspraken gemaakt over het uitwisselen van gegevens in de strijd tegen het witwassen van geld en als antwoord op de Panama Papers en Paradise Papers. De Europese Commissie wil trouwens wel degelijk meer. Over de vennootschapsbelasting circuleren al jaren voorstellen, maar daarover is nog nooit iets aangenomen.

De ChristenUnie is tot voor kort met deze situatie best tevreden geweest. In bijvoorbeeld het verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen van 2014 staat nog te lezen: "Europese regelgeving is niet aanvaardbaar op [...] het domein van de belastingen"⁷ Maar de partij lijkt nu te schuiven. Eerder dit jaar stemde

de Tweede Kamerfractie voor een motie waarin werd opgeroepen tot een Europees minimumtarief voor de vennootschapsbelasting.⁸ De motivatie staat ook duidelijk in de motie: “werkenden [zijn] de afgelopen twintig jaar steeds meer belasting gaan betalen en grote bedrijven steeds minder”. Dat is niet rechtvaardig, dus daar moeten we iets aan doen.

Mogelijke oplossingen | Wie de problemen rond belastingontwijking door multinationale ondernemingen bestudeert, ziet dat het tarief voor vennootschapsbelasting daarvan maar één aspect is. Sowieso is het tarief niet altijd even relevant, want in de praktijk wordt er veel minder belasting betaald. Internetondernemingen betalen gemiddeld negen-en-half procent, terwijl het laagst mogelijke tarief voor vennootschapsbelasting in West-Europa in Ierland te vinden is: twaalfen-half procent. Nederland zit al op 25 procent. België en Frankrijk boven de dertig procent. Het is dus duidelijk dat de officiële tarieven maar weinig te maken hebben met wat echt wordt betaald.

De OESO kiest een andere benadering: het verkleinen van de belastinggrondslag en het schuiven met bedrijfswinsten moet worden gestopt. Lees: stop de boekhoudkundige trucs. De OESO heeft vijftien acties bedacht die ervoor moeten zorgen dat winsten daar worden belast waar economische activiteiten de winsten geven en waar waarde wordt gecreëerd. Dit gaat onder meer om het volgende:

1. Het beperken van aftrekposten zoals rentebetalingen.
2. Het tegengaan van kunstmatige, niet-marktconforme prijzen voor transacties binnen multinationale ondernemingen.
3. Verplichte openbaarheid van

belastingafspraken tussen nationale belastingdiensten en multinationale ondernemingen.

4. Modellen en standaarden voor belastingverdragen tussen landen, met als doel het vermijden van het onbelast laten van bepaalde activiteiten.
5. Het tegengaan van zowel brievenbusfirma's (zogenaamd aanwezig, maar zonder activiteiten in de echte economie), als het kunstmatig vermijden van juridische aanwezigheid (terwijl er wel degelijk economische activiteiten zijn).

De EU neemt actief deel aan de discussies binnen de OESO. Gelukkig blijft het ook niet alleen bij beleidsdocumenten. De Europese Commissie is grote belastingdeals tussen lidstaten en multinationale ondernemingen grondig aan het onderzoeken. Een forse klap werd uitgedeeld aan Apple en Ierland. Het Amerikaanse bedrijf werd in 2016 opgedragen dertien miljard euro aan te weinig betaalde belastingen aan Ierland terug te betalen. Volgens Eurocommissaris voor Mededinging, Margrethe Vestager, was de Ierse belastingdeal met Apple een vorm van ongeoorloofde staatssteun. Eigenlijk gebruikt de Commissie hier een truc. De belastingdeal tussen Ierland en Apple mag van de Ierse wet en er is geen Europese wet die hem verbiedt. De Europese Commissie hoopt nu via een omweg toch iets te kunnen doen. Er is namelijk wel een Europese wet tegen ongeoorloofde staatssteun. Die wet is bedoeld om concurrentie op de Europese interne markt eerlijk te houden. Het hoger beroep van Ierland loopt nog. Dit is dus misschien niet zo'n duurzame oplossing als het lijkt. In december vorig jaar kondigde de Commissie aan om ook twee belastingdeals tussen Ikea en Nederland te gaan onderzoeken.

Welke benadering kiest de Christen-Unie? | Zoals eerder aangegeven, lijkt de ChristenUnie haar huiver voor EU-bemoeienis met 'het domein van de belastingen' te laten varen. Dit is begrijpelijk, gezien de volstrekt onrechtvaardige praktijk van belastingontwijking door juist de grootste en sterkste bedrijven. Is een Europees minimumtarief voor vennootschapsbelasting het juiste antwoord? Of zijn er ook andere mogelijkheden om belastingontwijking door multinationale ondernemingen tegen te gaan en de belastingdruk eerlijker tussen werkenden en bedrijven te verdelen?

Om twee redenen zou ik willen pleiten om niet van het ene uiterste (Europa mag zich niet met belastingen bemoeien) naar het andere uiterste (Europa mag zich actief met het tarief van de vennootschapsbelasting bemoeien) door te schieten. Ten eerste, omdat dit zoals eerder genoemd waarschijnlijk op zichzelf niet effectief is. Bedrijven betalen nooit het officiële tarief. Zelfs met een eengemaakt Europees tarief verschuiven bedrijven de winsten naar het land waar ze de beste belastingdeal kunnen krijgen. Het beperken van de financiële trukendoos voor multinationale ondernemingen zou juist prioriteit moeten hebben. Ten tweede, omdat een Europees minimumtarief wel eens snel *het enige* Europese tarief zou kunnen worden. De Europese Commissie wil graag tariefharmonisatie en heeft bijvoorbeeld al één Europese omzetbelasting van drie procent voor 'techreuzen' voorgesteld⁹. En de Commissie wil meer, zoals één belastingaangifte per bedrijf voor heel Europa, waarbij een verlies in een land tegen winst in een ander land kan worden afgezet. Dat zou een forse stap te ver zijn. Nationale overheden moeten met elkaar kunnen blijven 'concurreren' en democratisch ingegeven beleidskeuzes kunnen maken. Een land dat efficiënter georganiseerd

is, kan dan lagere tarieven aanrekenen. Bovendien zullen verschillen tussen tarieven vanzelf minder belangrijk worden zodra winstverschuiving effectief wordt beperkt.

De huidige praktijk van belastingontwijking door multinationale ondernemingen is onrechtvaardig en niet duurzaam. Het MKB kan niet floreren wanneer ze worden weggeconcentreerd door multinationale ondernemingen met een kunstmatig lage belastingafdracht. Overheden lopen zoals vermeld miljarden mis die niet kunnen worden geïnvesteerd in zorg en onderwijs. Tegenstellingen en wantrouwen in de samenleving worden erdoor aangewakkerd. Winst en waarde moeten weer worden belast, waar ze worden gecreëerd. Het huidige kabinet zet wat stapjes in die richting, maar de afschaffing van de dividendbelasting ondermijnt dat weer. Waar Europa probeert te handelen, trapt Nederland nog te vaak op de rem¹⁰. Ons land is zelf ook een belastingparadijs en dat moet maar eens afgelopen zijn.

Het is niet nodig om Europa de tarieven te laten bepalen. Maar het is heel hard nodig om in en met Europa grondslaguit-holling en winstverschuiving te bestrijden. De ChristenUnie kan als regeringspartij hierin een belangrijke rol spelen. De partij ziet Bijbelse gerechtigheid als kernbegrip en gelooft in een dienstbare overheid. In dit geval betekent dat Europese samenwerking voor de bevordering van publieke gerechtigheid¹¹.

De OESO is de juiste weg ingeslagen. De ChristenUnie kan dit oppakken en Nederland helpen een balans te vinden waarbij onrechtvaardige praktijken effectiever worden tegengegaan. In Nederland, in Europa en in de wereld.

De Eurofractie van ChristenUnie/SGP in het Europees Parlement na 2019

Het is zeer aannemelijk dat het Europees Parlement (EP) na 2019 een heel andere samenstelling zal hebben dan nu het geval is. De Brexit zal een enorme impact hebben maar is beslist niet de enige factor die serieuze invloed zal hebben op de samenstelling van het EP. Deze veranderingen zijn relevant voor de Eurofractie ChristenUnie/SGP. In dit artikel schetsen we deze context en verkennen we hoe de Eurofractie in deze nieuwe situatie zou kunnen opereren. Er zijn een aantal structurele ontwikkelingen die elk op verschillende wijze een grote impact zullen hebben op het Europees Parlement (EP). We zullen elk van deze ontwikkelingen en hun effect op het EP na 2019 beschrijven.

Door Johannes de Jong en Auke Minnema

Brexit | Aannemend dat de Brexit doorgaat, zal deze leiden tot een aantal structurele veranderingen voor het EP. Allereerst zal het EP verkleind worden van 751 naar 705 zetels; tegelijkertijd zullen veel lidstaten extra zetels krijgen (waaronder Nederland). Maar het grootste politieke gevolg zal uiteraard het wegvallen van de politieke fracties uit de UK zijn. Het vertrek van de Britse Conservatieven, UKIP en Labour zal serieuze gevolgen hebben voor het totale politieke beeld van het EP. De EFDD fractie zal zonder UKIP (bekend van hun leider Nigel Farage) waarschijnlijk niet verder kunnen. De ECR fractie zal in eerste instantie zeker kleiner zijn als de Britse Conservatieven vertrekken. Toch zal de klap, mede door het vertrek van Labour, verhoudingsgewijs veruit het grootste zijn voor de S&D fractie (sociaaldemocraten (met de PvdA)).

De klap voor de Europese sociaaldemocratie | Er is een overeenkomst tussen Frankrijk, Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Polen, Italië en Spanje. In deze landen hebben de sociaaldemocraten in de afgelopen vijf jaar een (heel) grote politieke nederlaag geleden tot zelfs het punt dat ze uit het nationaal parlement verdwenen, zoals in Polen. Het is onwaarschijnlijk dat deze trend voor 2019 gekeerd zal zijn. Meer aannemelijk is dat deze trend ook zijn weerslag zal hebben in het EP. Deze ontwikkeling in combinatie met de Brexit maakt het niet ondenkbaar dat de S&D op minder dan honderd zetels in het EP kan uitkomen. Dit zou een ongehoord laag aantal zetels zijn voor een fractie die normaal gesproken tussen 180 en 220 zetels schommelde. Dit effect kan nog versterkt worden door de opkomst van Macron.

AUTEURS

Auke Minnema is directeur van de European Christian Political Movement (ECPM) waarvan de ChristenUnie onderdeel uitmaakt.

Johannes de Jong is directeur van SaLux, de denktank van de ECPM.

Het 'Macron effect' | De politieke beweging van President Macron, La République en marche!, heeft zich nog niet aangesloten bij een Europese politieke partij. Het is onduidelijk waar de Europarlementariërs van deze beweging zich bij zullen aansluiten. Macron houdt zijn kaarten stevig aan de borst, waarbij één van de scenario's is dat hij een nieuwe sterk pro-federatieve fractie opzet in lijn met zijn eigen ideeën over de toekomst van de EU. Dit zou niet alleen partijen wegtrekken uit de S&D (zo zouden de Italiaanse sociaaldemocraten kunnen overstappen) maar ook uit de ALDE (liberalen met de VVD en D66) fractie. ALDE zou gemakkelijk een behoorlijk deel van haar zetels kunnen verliezen aan deze nieuwe 'Macron-fractie' en is nu dus ook druk aan het proberen om Macron lid te maken. De impact van een nieuwe 'Macron-fractie' zou zo een heel groot effect hebben op de

mogelijkheid om meerderheden te vormen in het EP. Zeker omdat er gerekend moet worden dat ook de EPP (Europese Volkspartij (met het CDA)) last zal hebben van de verdere groei van populistisch rechts en eurokritische partijen.

De veranderingen in de rechterflank

Naast de trend van het verlies van sociaaldemocraten is er de voortgaande trend dat partijen rechts van de pro-Europese EPP, die kritisch zijn op het Europese project, veelal blijven groeien. Deze trend is niet zo eenduidig als de teruggang van de sociaaldemocratie. Dit komt ook omdat het om een breder spectrum aan partijen gaat. Hierin maken we een duidelijk onderscheid tussen populistisch rechts en eurokritische partijen. In Italië komt dit onderscheid helder naar voren. De traditionele middenpartijen gelieerd aan EPP en S&D zijn nog maar een schaduw van hun vroegere zelf. Hiervoor in de plaats zijn de Vijfsterrenbeweging en Lega Nord gekomen. Lega Nord is een rechts-populistische partij. Vijfsterrenbeweging daarentegen is een eurokritische partij maar niet rechts-populistisch. De kritiek van de Vijfsterrenbeweging op de EU richt zich op het gebrek aan democratische legitimatie en transparantie. Het gaat dus om een duidelijk verschil in type partijen die beide kritisch zijn op de huidige vormgeving van de EU. In dat opzicht zouden ook de CU/SGP als eurokritisch kunnen worden geduid. Tenslotte zijn er nog partijen die als ronduit anti-EU geduid kunnen worden (zoals UKIP). In deze categorie is wel een verschuiving te zien. Partijen die eerder expliciet voor uitreding uit de EU de euro waren, hebben sinds het Brexitreferendum grotendeels deze standpunten ingeruild voor een iets gematigder eurokritisch geluid.

Hoewel in enkele lidstaten (zoals Frankrijk, Denemarken, Finland en Nederland) de groei van rechtspopuliste partijen tot stilstand is gekomen, groeien deze partijen elders in aanhang en invloed. Bijvoorbeeld in Duitsland, Oostenrijk, Italië en Zweden is dit duidelijk te zien. Deze trend over de afgelopen jaren zal zijn effect hebben op de EP verkiezingen in 2019. Deze groei gaat meestal ten koste van centrum-rechts (EPP). Ook andere eurokritische partijen groeien ten koste van de EPP en S&D. Waarschijnlijk zal de EPP verlies lijden omdat de lidpartijen in de EPP gesteund worden door een sterk vergrijzend electoraat en omdat de EPP lidpartijen vooral staan voor 'meer Europa ten bate van gevestigde belangen' en weinig nieuwe kiezers trekken. Het netto effect is dat ook de EPP verlies zal lijden in de komende EP verkiezingen maar dit verlies zal beduidend lager zijn dan het verlies van de S&D. De EPP lidpartijen blijven waarschijnlijk voorlopig groter dan de S&D lidpartijen.

De vanzelfsprekendheid voorbij | De EPP en de S&D zijn samen altijd in staat geweest om op EU niveau een 'grote coalitie' naar Duits model te vormen en konden zo de Europese Commissie sterk beïnvloeden en een automatische meerderheid bieden. Deze vanzelfsprekendheid lijkt voorbij. Het is onwaarschijnlijk dat EPP en S&D samen meer dan de benodigde 353 zetels zullen hebben. Het is zelfs niet zeker of deze meerderheid haalbaar is samen met de ALDE fractie, gezien de onduidelijkheid over de 'Macron fractie'. Dat betekent dat de centrumfracties en de Commissie meerderheden zullen moeten zoeken in het EP voorbij het vanzelfsprekende duo of trio aan partijen. Hierin komt de ECR als gematigde partij nadrukkelijk weer in

beeld. Een stevige positie van de ChristenUnie/SGP in de ECR zal zeker interessant kunnen zijn in het EP na 2019. Zo kan de ChristenUnie/SGP bijdragen aan een euro-realistische koers van de EU.

Hervormde ECR? | Ook in de ECR is de vanzelfsprekendheid voorbij. Het vertrek van de Britse Conservatieven zal een grote impact hebben, met name omdat een aantal van de huidige lidpartijen een probleem hebben met de dominante rol die de Poolse PiS partij dan zal gaan innemen. Dat betekent echter niet dat de ECR fractie niet kan blijven bestaan. In onze optiek zal de fractie wel een nieuwe structuur moeten krijgen om een goed thuis te bieden aan de partijen die er deel van uitmaken.

Als voorbeeld nemen we de linkse GUE/NGL en Groenen/EVA fracties. Deze fracties bieden bewust in hun structuur een mogelijkheid van duidelijke profilering en organisatie van subfracties binnen de groep. De EVA lidpartijen vormen hun eigen subfractie binnen de Groenen/EVA. Dit principe kan gehanteerd worden om zo de ChristenUnie/SGP en gelijkgestemde ECPM Europarlementariërs een eigen en onderscheiden plek te geven binnen de ECR waarbij de bestaande vrijheid binnen de fractie verder wordt versterkt. Dit principe kan wellicht nog iets grondiger worden vormgegeven binnen een 'hervormde ECR' dan momenteel gebeurt in GUE/NGL en Groenen/EVA.

We willen met betrekking tot bovenstaande nog wel een punt onderstrepen: er is geen enkele fractie in het EP waarin we als ECPM onszelf helemaal herkennen. Er is ook geen enkele fractie in het EP waarin geen partijen zitten waar we moeite mee hebben.¹ Het is daarom vooral zaak voor de ChristenUnie/SGP om een

plek te vinden waarin onze eurofractie een sterke positie heeft en de maximale ruimte om een eigen geluid neer te zetten binnen een redelijk acceptabele fractie in het EP. Ons inziens zou een 'hervormde ECR' een goede omgeving bieden.

Ten slotte geldt voor onze analyses dat dit een momentopname is en dat veel nog zal veranderen voor de Europese verkiezingen. Terwijl dit artikel geschreven wordt, lijkt het doorgaan van de Brexit opnieuw een vraagteken te kunnen worden. Ook zullen veel mensen de EP verkiezingen gebruiken om proteststemmen uit te brengen (wat in elke lidstaat weer wat anders zal betekenen). We kunnen rustig stellen dat boven een kwart tot een derde van de EP zetels een vraagteken hangt, waarbij het volledig onduidelijk is hoe die stemmen uit gaan vallen.

Wat wij hopen, is dat de ChristenUnie/SGP een sterk eigen geluid zal kunnen neerzetten in het EP na 2019. Want een duidelijk herkenbaar principiële christelijk geluid na 2019 in het EP is van groot belang.

Verdiepen.

Sander Luitwieler
In verscheidenheid verenigd. Een positief-kritische visie op de Europese Unie
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn Motief 2013 | 151 pagina's

Na een eerdere publicatie over de financiële kant van de Europese Unie (door prof. dr. Johan Graafland) schreef dr. Sander Luitwieler deze studie over de bronnen van de Europese Unie. Een van de stellingen in de publicatie: "Het gaat er vooral om dat de EU publieke gerechtigheid bevordert door bij het maken van beleid te streven naar vrede, welzijn en duurzaamheid en door recht te doen aan de culturele eigenheid van den diversiteit tussen de lidstaten."

Europa.nu

De Europese Unie steekt ingewikkeld in elkaar en is geen kopie van de Haagse politiek. Besluiten worden anders genomen, 'fractie' en 'partij' betekenen er iets anders en dan zijn er ook nog de verhoudingen tussen het Europees Parlement, de Europese Commissie en de Europese Raad. De website Europa.nu geeft duidelijke en neutrale informatie over hoe Europa werkt en wat er gebeurt.

Luuk van Middelaar
De nieuwe politiek van Europa
Groningen: Historische Uitgeverij 2017 | 370 pagina's

In het interview waarmee deze *Groen* opent, stelt Caroline de Gruyter dat de recente geschiedenis van Europa wordt gekenmerkt door crises. Dat is ook wat Van Middelaar signaleert in zijn boek. Van Middelaar beschrijft wat er gebeurde en benoemt wat er moet gebeuren. Een recensie van dit boek schreef dr. Trineke Palm in het eerste nummer van dit jaar.

Bert Bakker
Onbegrepen Europa
Amsterdam: Atlas Contact 2017 | 272 pagina's

Er zijn behoorlijk wat clichés over de verschillende volksaarden van de Landen in Europa. In *Onbegrepen Europa* onderzoekt financieel journalist Bert Bakker, voorbij die clichés, de verschillen tussen de landen. Dit boek is de moeite waard voor wie van de slogan *in verscheidenheid verenigd* beter wil begrijpen wat die 'verscheidenheid' precies is.

Rolf Falter
De geboorte van Europa
Antwerpen: Uitgeverij Polis 2017 | 606 pagina's

Dit boek vertelt over de ontstaansgeschiedenis van de Europese Unie. Falter legt verbanden tussen de ontstaansgeschiedenis van de Europese Unie en de problemen van nu. "Het centrale probleem van de Europese Unie vandaag is dat van de legitimatie. De impuls tot Europese samenwerking is zeker niet dood, ook al is het goed er af en toe aan te herinneren – zoals in dit boek – in welke puinhoop die haar oorsprong vond."

Boeken.

---

48 Wat is fascisme?

Recensie: *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie*

50 Democratische weerbaarheid is een kwestie van liefde

Recensie: *De strijd om de democratie*

Wat is fascisme?

Door Jedidja Harthoorn, historica

Robin te Slaa

Wat is fascisme?
Oorsprong en ideologie

Boom uitgeverij Amsterdam

327 pagina's

€ 24,90

Tot ergernis van historicus Robin te Slaa wordt de term 'fascisme' tegenwoordig zo vaak gebruikt – "als scheldwoord voor welhaast alles wat als politiek omstreken en maatschappelijk verwerpelijk wordt beschouwd" – dat het begrip bijna betekenisloos is geworden. Met zijn boek *Wat is fascisme?* wil hij voor eens en altijd duidelijk maken wat de oorsprong en ideologie van het twintigste-eeuwse fascisme was. Die missie heeft geleid tot een diepgravend overzichtswerk, waarin de vele historische, politieke en ideologische facetten van het fascisme worden geschetst. Toch blijft de lezer achter met een wat ongemakkelijk gevoel.

In negen hoofdstukken zigzagt Te Slaa langs invloedrijke denkers, diepgewortelde overtuigingen en historische ontwikkelingen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Zo wordt langzamerhand duidelijk hoe sterk het fascisme als revolutionair-utopische ideologie en massabeweging verbonden was met de Europese geschiedenis en cultuur.

Te Slaa laat om te beginnen zien hoe er eind negentiende eeuw in Europa een anti-liberale tegencultuur ontstond, die de voorname idealen en denkbeelden van de Verlichting en Franse Revolutie verwierp,

zoals het beginsel van volkssoevereiniteit, het rationalisme en het vooruitgangsgeloof. In de daaropvolgende hoofdstukken schetst hij de verheerlijking van oorlog en geweld door kunstenaars, intellectuelen en wetenschappers, en de diepgewortelde aanwezigheid van antisemitisme en racisme in de samenleving.

Vervolgens beschrijft hij hoe de Eerste Wereldoorlog tot de ondermijning van het democratische staatsbestel leidde: na de oorlog heerste er in verscheidene Europese landen een wijdverbreid gevoel van nationale vernedering en sociaal-economische ontwrichting. Onder deze omstandigheden kon het fascisme als politieke massabeweging voet aan de grond krijgen. Hoewel fascistten weinig waarde leken te hechten aan politieke programma's, was er wel degelijk sprake van een consistente ideologie, aldus Te Slaa. De fascistten streefden net als de marxisten naar een nieuwe maatschappelijke orde, waarmee er een einde zou komen aan de klassenstrijd. Een dergelijke nationale wederopstanding zou alleen met geweld bereikt kunnen worden. Daarvoor waren autoritaire leiders nodig, die de massa konden mobiliseren. Bovendien moesten de parlementaire democratie en de rechtsstaat vervangen worden door een totalitaire staat, waarin de staat alle terreinen van het maatschappelijke leven controleerde.

Omdat Te Slaa in zijn boek de verschillende facetten van het fascisme thematisch uiteenzet, is het als lezer wat lastig om grip te krijgen op de chronologie van de ontwikkelingen. Ook zorgt de thematische benadering ervoor dat er hier en daar wat herhaling voorkomt: zo wordt op meerdere plekken aandacht besteed aan de oorsprong en uitwerking van de ideeën over raciale superioriteit. Al met al is *Wat is fascisme?* echter een waardevol

overzichtswerk, zowel vanuit historisch als politiek perspectief.

Ongemakkelijk gevoel | In de epiloog komt Te Slaa weer terug op zijn hartenkreet aan het begin van het boek: het is "bijzonder weinig zinvol" om het huidige rechts-populisme of het moslimfundamentisme als 'fascistisch' aan te duiden. Door dit te doen worden verscheidene karakteristieke kenmerken van het fascisme bovendien miskend, schrijft hij, zoals de utopische visioenen en het beschouwen van de massa als irrationeel en politiek handelingsonbekwaam. Te Slaa toont zich hier een rasechte historicus, die het verleden in al zijn complexiteit niet één op één wil toepassen op het heden. Dat is uiteraard terecht: vergelijkingen gaan altijd mank. Bovendien is het gebruik van de term 'fascistisch' voor hedendaagse uitingen vaak niet productief: het slaat een discussie gemakkelijk dood. Toch moeten we vergelijkingen met het twintigste-eeuwse fascisme wellicht niet al te krampachtig uit de weg gaan. We zien immers dat denkbeelden en sentimenten die in de jaren twintig en dertig nadrukkelijk aanwezig waren, ook in het heden hier en daar de kop opsteken – denk aan weerzin tegen 'de elite', sterke nationalistische sentimenten en zelfs theorieën over raciale superioriteit. Als het boek van Te Slaa één ding laat zien, is het hoe een giftige mix van gevoelens, denkbeelden en omstandigheden kon leiden tot een situatie waarin miljoenen mensen bewust uitgemoord konden worden. Te Slaa maakt weliswaar duidelijk dat die situatie volledig verbonden was met de specifieke ideeën en omstandigheden van de jaren twintig en dertig, maar geeft ons tegelijkertijd alle redenen om vandaag de dag waakzaam te zijn en onze democratie te koesteren.

Democratische weerbaarheid is een kwestie van liefde

Door Harmjan Vedder, Politiek Assistent minister Slob

Afshin Ellian, Gelijk Molier
& Bastiaan Rijpkema (red.)

De strijd om de democratie
Essays over democratische
zelfverdediging

Amsterdam: Boom 2018

200 pagina's

De vraag of de democratie zichzelf moet, mag en kan verdedigen tegen een meerderheid die de democratie wil afschaffen is gedurende de hele twintigste eeuw onderwerp geweest van debat tussen rechtsfilosofen. Bastiaan Rijpkema agendeerde het onderwerp in Nederland¹ en komt nu met deze lezenswaardige essaybundel die hij samenstelde met Afshin Ellian en Gelijk Molier. Wat kunnen we uit dit boek leren?

Duidelijk is dat het niet vanzelf goed komt met de democratie. De principiële onbepaaldheid van de democratische samenleving (in de termen van Claude Lefort) roept tegenkrachten op die onze samenleving proberen vast te leggen in een specifiek verhaal. Dat kan ontaarden in een aanval op de democratie, van binnenuit, door een democratisch gekozen beweging. Het klassieke bewijsstuk is de wijze waarop Hitler de Weimarrepubliek omver wierp,

nadat hij via democratische weg kanselier was geworden. Maar er zijn ook recentere voorbeelden te noemen. In de jaren negentig werden de verkiezingen in Algerije door het leger stilgelegd omdat een islamitische beweging een ruime meerderheid dreigde te halen voor haar antidemocratische dromen. Op dit moment bestaan grote zorgen over de wijze waarop Viktor Orbán de constitutionele orde van Hongarije heeft verbouwd ter versterking van de machtspositie van zijn eigen partij Fidesz.

Morele democratie | De verdediging van de democratie begint met het besef dat democratie meer is dan een nietje door meerderheidsbesluiten. Daarvoor is de verbinding van rechtsstaat en democratie naar mijn mening cruciaal. Het zou christelijke politici nauwelijks mogen verbazen dat kiezers zich niet blijken te onttrekken aan de zondeval en net zo feilbaar zijn als gewone mensen. Ze kiezen wel eens verkeerd of worden om de tuin geleid. Dat wordt een probleem als de rechtsstaat volledig samen zou vallen met de democratie. Op het eerste gezicht lijkt dat zo in democratische rechtsstaten: bij meerderheidsbesluit kan het recht immers in iedere richting worden aangepast. Maar daarmee onttrekken dergelijke besluiten zich nog niet aan een dieperliggende morele orde. De kern van de democratische samenleving is in die zin helemaal niet onbepaald, maar heeft juist een sterke morele dimensie. Als bijvoorbeeld de positie van minderheden ernstig wordt aangetast of als de vrijheid van meningsuiting wordt afgeschaft, dan zijn dat per definitie anti-rechtsstatelijke en dus onjuiste besluiten. Het dilemma van de weerbare democratie is echter op welk moment de aantasting van de rechtsstaat zo ernstig is, dat het de kern van de democratie onherstelbaar

verminkt. Met andere woorden, wanneer mag gegrepen worden naar het ultieme middel: uitsluiting van het democratisch proces via een partijverbod?

Liefde voor de democratie | Rijkkema zoekt voor de bepaling van dat moment houvast in een formele democratieopvatting die kortweg hier op neerkomt: democratie is besluitvorming bij meerderheid, *totdat* de meerderheid anders besluit. De onvervreemdbare kern van democratie is in zijn visie het vermogen tot zelfcorrectie. Zolang dat zelfcorrigerend vermogen blijft bestaan, kan de democratie terugkeren op haar schreden en kunnen aanvallen op de rechtsstaat (op termijn) worden afgeslagen. De taak van de wetgever is te voorkomen dat onze democratie voorbij het *point of no return* raakt. Het partijverbod is daartegen de meest verstrekkende verdedigingslinie. De politiek doet er dus verstandig aan dat solide te verankeren in de Nederlandse constitutionele orde.

Toch moeten we niet te hoge verwachtingen hebben van formele democratische zelfverdedigingsmechanismen. Patrick van Schie en Afshin Ellian wijzen in hun essays zeer terecht op het belang van democratische gezindheid en *l'amour de la démocratie*. Het is met een partijverbod al snel: operatie geslaagd, patiënt overleden. De beste verdediging tegen de omverwerping van de democratische rechtsstaat is liefde voor de kern ervan. Mijn inziens kan die liefde alleen werkelijk worden opgebracht door een morele gemeenschap, die in de democratische rechtsstaat een waarborg ziet voor de verwezenlijking van haar gedeelde waarden. Daar ligt, zowel op nationaal niveau als voor de Europese waardengemeenschap, het echte front van democratische weerbaarheid.

Gesignaleerd.

Sarah L. de Lange en Jasper Zuure (red.)
#Woest. De kracht van verontwaardiging
Amsterdam: Amsterdam University Press 2018 | 338 pagina's

De Raad voor het Openbaar Bestuur vroeg experts naar de betekenis van politieke verontwaardiging. De hoofdvraag die in de inleiding gesteld wordt: "Hoe kan het openbaar bestuur het beste omgaan met de verontwaardiging van burgers en het grensoverschrijdend gedrag dat daar mogelijk het gevolg van is?" Bijdragen van onder meer Bastiaan Rijkema, Alex Brenninkmeijer en Eefje Steenvoorden.

Julien van Ostaaijen | *Tussen eerste overheid en tweederangsdemocratie. Het functioneren van de lokale democratie in Nederland*
Amsterdam: Boom Bestuurskunde 2018 | 182 pagina's

De lokale democratie kan beter volgens Van Ostaaijen maar het gaat in vergelijking met andere landen helemaal niet slecht. Volgens hem moeten we niet te veel bezig zijn met structuurwijzigingen; gedragsverandering van politici en bestuurders is harder nodig. Eén van den problemen die Van Ostaaijen signaleert, is dat we lokale politiek te veel als afgeleide zien van landelijke politiek.

Wim Voermans en Geerten Waling
Gemeente in de genen. Tradities en toekomst van de lokale democratie in Nederland | Amsterdam: Prometheus 2018 | 344 pagina's

De oorsprong van de Nederlandse democratie ligt lokaal en de lokale democratie moeten we versterken. Voermans en Waling schetsen de geschiedenis van de lokale democratie en analyseren knelpunten. "De gemeente is geen koekjesfabriek", concluderen ze: ze mag niet technocratisch bestuurd worden. Schaalvergroting en minachting voor gemeenteraden vormen serieuze problemen.

Marcel ten Hooven | *De ontmanteling van de democratie. Over hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt - en wat eraan te doen*
Amsterdam: Arbeiderspers 2018 | 256 pagina's

"De democratie is simpelweg een manier om fatsoenlijk met elkaar om te gaan. Behalve op een stelsel van formele regels, procedures en instituties rust zij op een sociaal bewustzijn, het besef dat je met anderen leeft en lang niet altijd het laatste woord zult hebben of volledig je zin zult krijgen. Dat is de geest van de democratie, die voor de kunst van het samenleven van minstens zo groot belang is als haar letter, haar formele gedaante" (14).

Huub Spormans (red.)
Democratie ontrafeld. Inzichten in hedendaags onbehagen
Amsterdam: Boom Juridisch 2018 | 412 pagina's

In de inleiding staat een opsomming van recente boeken die de toestand van onze democratie problematiseren. Spormans probeert in dit omvangrijke werk samen met experts vanuit verschillende disciplines een overzicht te geven van de verschillende discussies over het functioneren van de democratie. De democratie wordt gezien vanuit de rechtswetenschap, de maatschappijwetenschappen en vanuit de filosofie.

Peter Malcontent
Een open zenuw. Nederland, Israël & Palestina
Amsterdam: Boom 2018 | 312 pagina's

De staat Israël bestaat zeventig jaar. In veel verkiezingsprogramma's van Nederlandse politieke partijen wordt in de paragraaf over buitenlandpolitiek Israël genoemd en vaak gaat zo'n passage over de relatie tussen Israël en Palestina. De inhoud loopt uiteen, van volledige kritiek op Israël tot volledige steun aan Israël. Malcontent beschrijft in *Een open zenuw* de geschiedenis van de Nederlandse betrokkenheid bij het Israël-Palestinaconflict.

John Exalto
Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland
Amsterdam: Uitgeverij Balans 2017 | 240 pagina's

Naar aanleiding van het jubileum van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs schreef historisch pedagoog John Exalto *Van wie is het kind?* Hoofdvraag van het boek is hoeveel ruimte er voor maatschappelijke partijen was en is om buiten een staatschool eigen onderwijs te verzorgen. Het boek onderzoekt de geschiedenis van de onderlinge verhoudingen tussen staat, samenleving en school.

Wilma Borgman en Max van Weezel
Vrienden tegen wil en dank. De lessen van het tweede kabinet-Rutte
Amsterdam: Uitgeverij Balans 2018 | 240 pagina's

Politiek journalisten Wilma Borgman en Max van Weezel interviewden de bewindslieden van Rutte-II en analyseren de lotgevallen van dit kabinet. Voor wie nieuwsgierig is naar hoe het er aan toeging en voor wie inzichten wil opdoen over hoe het wel en niet moet in een kabinet.

Beginselprogramma.

---

56 Een nieuwe beginselverklaring

58 Katholieke sociale leer vindt haar weg
in beginselverklaring ChristenUnie

Door Frank Bosman

62 Beginselen voor de toekomst

Door Annemarie de Bruin, Jarin van der Zande, Annika van de Belt
en Dico Baars

66 De christelijke inspiratie van de ChristenUnie:
een grondslag of inspiratiebron?

Door Jan Hoogland

70 Heeft de overheid een doel?

Door Herman Sietsma

Een nieuwe beginselverklaring

De ChristenUnie heeft naast haar grondslag en verkiezingsprogramma's een kernprogramma waarin de grondslag politiek vertaald wordt. Na de wijziging van de grondslag in 2015 ontstond de ambitie om ook de tekst van het kernprogramma te vernieuwen. In plaats van een kernprogramma werd het een 'beginselverklaring' omdat het document minder programma-tisch en meer narratief is dan het huidige kernprogramma. De grondslag wordt ondertekend door leden de ChristenUnie; het kernprogramma of de beginselverklaring wordt ondertekend door wie politiek actief wordt voor de ChristenUnie omdat dit document de uitgangspunten van de ChristenUnie benoemt.

Proces | Het huidige kernprogramma dateert van de oprichting van de ChristenUnie. Na de grondslagwijziging verzocht het Landelijk Bestuur van de ChristenUnie het Wetenschappelijk Instituut een voorstel te schrijven. Het Wetenschappelijk Instituut was al langer bezig met een bezinning op de kernwaarden van de ChristenUnie (dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid). Directeur Wouter Beekers trad op als auteur van het document.

In de klankbordgroep dachten Jan van der Stoep, Mirjam Bikker, Martijn van Meppelen Scheppink en Reinier Koppelaar mee. Daarnaast werden er breder in de partij gesprekken gevoerd: op het partijcongres in mei 2017, tijdens een heisessie met kiezers, 'toonzetters' in de christelijke beweging en met theologen.

Procedure | Het voorstel voor de nieuwe beginselverklaring is te lezen via wi.christenunie.nl/beginselverklaring. De nieuwe beginselverklaring werd besproken op het partijcongres van 9 juni. Op de tekst die voorligt kan tijdens het partijcongres op 17 november worden geamendeerd, waarna er over gestemd zal worden. Tot aan het congres in november is er alle ruimte voor reacties en gesprek over het voorstel.

Discussie | Om de discussie over het document te verdiepen, krijgen op deze plaats dr. Frank Bosman, prof. dr. Jan Hoogland, Herman Sietsma en jongerenorganisatie Perspectief het woord om het programma van hun commentaar te voorzien.

Katholieke sociale leer vindt haar weg in beginselverklaring ChristenUnie

Door Frank Bosman

In de zomer van 2015 paste de ChristenUnie de preambule van haar kernprogramma aan. Belangrijkste aanpassing was de inclusie van christenen die niet tot de traditionele gereformeerde achterban behoren, zoals evangelische of rooms-katholieke christenen.

De wijziging van de preambule was de directe oorzaak van mijn besluit om als belijdend rooms-katholiek lid te worden van de ChristenUnie. Dat deed ik publiekelijk, na hiertoe te zijn uitgedaagd door Arie Slob, de toenmalige politiek leider

van de partij. De door rooms-katholieken gewraakte Formulieren van Eenheid, inclusief verwijzing naar de rooms-katholieke eucharistievering als een 'vervloekte afgoderij', zijn in de preambule blijven staan, maar worden nu vergezeld van andere christelijke documenten zoals de oecumenische geloofsbelijdenissen (de Apostolische Geloofsbelijdenis en de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel), de Verklaring van Lausanne en "andere belangrijke verwoordingen van de Bijbelse boodschap voor het publieke leven".

Sociale leer van de Rooms-Katholieke kerk | Als belijdend rooms-katholiek en lid van de ChristenUnie vroeg ik mij geregeld af of ik onder deze ‘andere belangrijke verwoordingen’ ook mijn eigen traditie mocht scharen. De sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk zou politiek voor een belijdenispartij ChristenUnie heel interessant kunnen zijn. Menselijke waardigheid, solidariteit, subsidiariteit en het *bonum commune* (het ‘goede voor de gemeenschap’) zijn relevante thema’s voor christelijk geïnspireerde politiek vandaag de dag.

De nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie voldoet, tot mijn grote vreugde, aan mijn verwachtingen en hoop. De verklaring citeert, behalve – uiteraard – uit de Bijbel en de protestantse traditie(s), ook uit verschillende geloofsbelijdenissen. Verwijzingen zijn te vinden naar grote theologen als Augustinus en Thomas van Aquino. Heel opvallend zijn echter de verwijzingen naar teksten van pausen zoals *Deus caritas est* (2006) van Benedictus XVI en *Mater et Magistra* (1961) van Johannes XXIII.

Opvallend is ook dat naar de drie grote encyclieken op het gebied van de sociale leer van de Rooms-KatholiekeKerk wordt verwezen: *Rerum Novarum* (1891) van Leo XIII, *Quadragesimo Anno* (1931) van Pius XI en *Pacem in terris* (1963) van Johannes Paulus II. De eerste gaat over de situatie van de onderdrukte en uitgebuite arbeidersklasse in Europa en daarbuiten, de tweede over armoede en werkeloosheid in tijden van zware economische crisis en de derde over waarheid, rechtvaardigheid, liefde en vrijheid als noodzakelijke voorwaarden voor werkelijke en blijvende vrede.

Deze verwijzingen zijn niet louter bedoeld als decoratie om twijfelende rooms-katholieke leden van de ChristenUnie te pacificeren. De pijlers van de sociale leer van de Rooms-Katholieke Kerk – menselijke waardigheid, solidariteit, subsidiariteit en *bonum commune* – zijn ook inhoudelijk te herkennen in de tekst van de beginselverklaring. Alleen al het ‘appel’ waarmee de ChristenUnie “ook in de eenentwintigste eeuw politiek wil bedrijven” ademt deze pijlers:

“Vanuit die overtuiging hebben christenen zich steeds ingezet voor een dienstbare samenleving, een gedeelde vrijheid en bescherming van het leven. Dien de samenleving, deel de vrijheid, en bescherm het leven: vanuit dat appel wil de ChristenUnie ook in de eenentwintigste eeuw politiek bedrijven.”

AUTEUR
Dr. Frank Bosman
is rooms-katholiek, cultuurtheoloog en columnist van *Groen*.

Een dienstbare samenleving is waar mensen zich inzetten voor het *bonum commune*, en niet alleen op zoek zijn naar persoonlijk gewin. Een vrijheid die gedeeld moet worden, verwijst niet alleen naar 4 en 5 mei, hoe belangrijk deze collectieve dagen ook zijn. Het gaat over de vrijheid om een gelukkig en zinvol leven op te kunnen bouwen, zonder de voortdurende druk van werkeloosheid, financiële uitbuiting of (militaire) conflicten, precies zoals *Rerum Novarum*, *Quadragesimo Anno* en *Pacem in Terris* al eerder deden.

Bescheiden politiek | Ook trapt deze beginselverklaring niet in de valkuil om de eigen christelijk geïnspireerde politiek gelijk te stellen met de realisatie van het Koninkrijk van God op aarde, een verleiding die de historische bevrijdingstheologie wel parten heeft gespeeld. Geen enkele politieke partij kan claimen dat haar politiek gelijk valt met Gods bedoelingen. De verklaring zegt daarover:

“De ChristenUnie werkt vanuit het besef dat de christelijke boodschap altijd groter is dan zichzelf. Christus is groter dan de onvolmaakte woorden en daden van mensen. Nooit laat Hij zich opsluiten in een systeem of cultuur, in een partij of programma. De volmaakte vrede en het volmaakte recht zullen er pas zijn bij Zijn wederkomst.”

Ook sluit de ChristenUnie zich expliciet niet op in een ouderwets theologisch exclusivisme, waarin alleen de eigen visie als zaligmakend wordt beschouwd en alle andersgelovigen (in religieuze of politieke zin) worden gediskwalificeerd of verketterd. Naar de tekst van Lucas 2:14 – ‘Vrede op aarde voor alle mensen van goede wil’ –

en echoënd de woorden van verklaring *Nostra Aetate* van het Tweede Vaticaans Concilie over de verhoudingen met de andere religies, zoekt de ChristenUnie de verbinding met andersgelovigen, vanuit het theologisch idee dat alle mensen dragers zijn van Gods beeld en genade.

“De ChristenUnie werkt vanuit het besef dat christenen niet alleen staan in hun zoeken naar recht en vrede. Gods notie van goed en kwaad werkt door in het geweten van alle mensen. De ChristenUnie zoekt daarom de samenwerking met ieder de het kwade wil overwinnen door het goede.”

“Wie vrede zoekt, moet vrede stichten,” aldus de laatste paragraaf van de verklaring. Wat mij betreft heeft de partij hier een belangrijke stap gezet naar een verdere intensivering van de verschillende religieuze bloedgroepen binnen de ChristenUnie, niet omdat zij hiertoe gedwongen wordt door maatschappelijke en electorale noodzaak, maar vanuit het besef dat het Christus zelf was die tot zijn hemelse vader bad. ‘Ik bid u, vader, dat zij allen één mogen zijn.’ En laat dat nu ook de titel zijn van de encycliek *Ut Unum Sint* van Johannes Paulus II over, inderdaad, de oecumene. Dat kan geen toeval zijn.

Beginnelsen voor de toekomst

Door Annemarie de Bruin, Jarin van der Zande, Annika van de Belt en Dico Baars

Het is zeventien jaar geleden dat de RPF en het GPV hun samenwerking bekrachtigden met het beginselprogramma van een nieuwe unie van christenen. In die periode, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, zagen ons land en het politieke toneel er totaal anders uit dan nu. Mensen waren aan het oefenen met de nieuwe euro, Pim Fortuyn was bezig met een enorme opmars, en 9/11 stond nog alleen bekend als het Amerikaanse noodnummer.

De wereld veranderde, de ChristenUnie veranderde mee. Steeds vaker werd ook de

vraag gesteld of er wel toekomst is voor christelijke politiek. Met deze nieuwe beginselverklaring wordt deze vraag positief beantwoord. Het enthousiasme en het vertrouwen in de christelijk-sociale politiek in deze beginselverklaring werken aanstekelijk. Wij willen, met deze beginselverklaring als startpunt, verder bouwen aan onze gezamenlijk toekomst. In onze bijdrage noemen we een aantal punten waarop wat ons betreft verdere reflectie of aanscherping van het document nodig zijn.

Bouwen aan onze democratie | In de beginselverklaring staat dat de boodschap van Jezus Christus groter is dan een partij of programma en dat deze zich niet opsluit in een systeem of cultuur. In de zoektocht naar het goede voor de stad en de samenleving, beseffen we dat de ChristenUnie als partij een bruikbaar middel, maar nooit een doel op zich is. Ook lezen we dat we de ChristenUnie mogen koesteren als politieke partij in ons representatieve democratische stelsel, waarin deze haar invloed kan aanwenden voor de bloei van de stad. Anders dan dat de beginselverklaring stelt, hoort onze partij niet slechts een deelnemer te zijn aan dat stelsel. De ChristenUnie is onderdeel van, en verantwoordelijk voor onze democratie.

In het eerste kernprogramma wordt nog genoemd dat de overheid tot taak heeft volgens rechtvaardige wetten het kwaad in de samenleving te beteugelen en bestuurders van misdaden en overtredingen adequaat en doeltreffend te straffen. Het overheidsgezag wordt in het nieuwe beginselprogramma in het licht geplaatst van de roeping om recht te beschermen en onrecht te bestrijden. Deze meer genuanceerde uitleg van Romeinen 13, in overeenstemming met bijvoorbeeld Nicholas Wolterstorffs uitleg, past beter bij de lijn van rechtvaardigheid en vrede.

Bouwen aan de vrijheid en veiligheid voor iedereen | Dat veiligheid niet alleen door het zwaard van de overheid wordt gerealiseerd, wordt door Ronald van Steden en Beatrice de Graaf in de notie van 'veiligheid in verbondenheid' helder uitgewerkt. Op lokaal niveau organiseren inwoners zich bijvoorbeeld met eigen initiatieven om die veiligheid in stand te houden. Het is opmerkelijk dat deze notie niet duidelijk in het beginselprogramma is terug te vinden. Deze ontwikkelingen

AUTEUR

Annemarie de Bruin
is vice-voorzitter van PerspectiefF.

Jarin van der Zande
is voorzitter van PerspectiefF.

Annika van de Belt en Dico Baars zijn
beiden oud-bestuurslid van PerspectiefF.

verdienen meer aandacht in het programma. Het beginselprogramma stelt ook dat besluitvorming zo dicht mogelijk bij de burger moet worden georganiseerd. Het zou goed zijn als de ChristenUnie direct boter bij de vis doet, en diezelfde burger ook een echt mandaat geeft in besluitvorming. We moeten daar niet huiverig voor zijn. De representatieve democratie wordt erdoor versterkt, niet bedreigd.

Wij zijn blij met de positieve benadering van het huwelijk, het gezin en de familie. Van oudsher wordt het gezin in de christelijk-sociale traditie gewaardeerd als het cement van de samenleving. Ook buiten onze traditie worden gezinnen gezien als plekken waar kinderen veilig moeten kunnen opgroeien. Tegelijk zien we dat de diversiteit aan vormen van gezinnen, ook in onze eigen achterban, groeit. Er wordt niet alleen verschillend gedacht over het gezin, maar ook over het huwelijk. De ChristenUnie doet er goed aan om deze diversiteit te erkennen en geen ordening aan te brengen, waarbij de ene vorm van familie-zijn een andere vorm overstijgt. Wat ons betreft gaat de ChristenUnie doordenken wat recht en gerechtigheid ten aanzien van de verschillende gezins- en relatievormen betekent.

Bouwen aan een duurzame economie

In het programma staat beschreven dat een goede markt niet slechts draait om groei en om altijd meer, maar om de bloei van mensen. Ondanks dat de visie op economie mooie elementen bevat, kan deze scherper. De economie moet niet enkel dienen voor de bloei van mensen, maar ook voor het behoud en verbeteren van de wereld zoals we die kennen. De economie in haar huidige vorm, die gericht is op groei en winst, zorgt vaak voor

tekorten in sociale zekerheid en voor een overbelasting van de aarde. Dit terwijl de economie zoveel meer kan betekenen voor de bescherming van sociale zekerheid en ter bescherming van de aarde, zodat ook de toekomstige generaties verder kunnen bouwen aan een gezonde omgeving.

Bouwen aan de toekomst | Laten we het gesprek nu niet stoppen, het debat nu niet mijden. Er blijft ook naar aanleiding van dit beginselprogramma genoeg debat over. Hoe gaan we om met technologische ontwikkelingen in het licht van 'Bescherm het leven'? Hoe gaan we om met referenda en burgerinspraak? En hoe kan de ChristenUnie zich blijvend inzetten om recht te doen aan Israël en de Palestijnse gebieden?

Wij zijn vertegenwoordigers van een nieuwe generatie, die zeventien jaar geleden niets heeft meegekregen van de oprichting van de ChristenUnie. We kennen onze geschiedenis, maar we zijn er ook van overtuigd dat als onze partij impact wil blijven houden in onze samenleving, we dan onze eigen christelijk-sociale traditie moeten blijven doordenken. Het herschrijven van het beginselprogramma zorgt ervoor dat we elkaar bevragen naar onze intrinsieke motivaties. Wat ons betreft blijven we dat ook na dit proces doen. Alleen dan hebben we over zeventien jaar opnieuw een generatie die zich weliswaar niets kan herinneren van de vorming van dit beginselprogramma, maar die nog steeds even enthousiast en trots is op onze christelijk-sociale idealen.

De christelijke inspiratie van de ChristenUnie: een grondslag of inspiratiebron?

Door Jan Hoogland

Wat is de functie van een beginselverklaring? Volgens mij moet een beginselverklaring in een aantal duidelijke hoofdlijnen formuleren waar een partij voor staat. Deze hoofdlijnen moeten in alles wat de politici namens deze partij uitdragen en verdedigen herkenbaar zijn en ze moeten tot uitdrukking komen in alle meer concreet uitgewerkte programma's op gemeentelijk, provinciaal, nationaal en Europees niveau. Tegen de achtergrond van deze omschrijving heb ik de concepttekst gelezen van de beginselverklaring van de ChristenUnie en mij afgevraagd of de voorgestelde tekst aan die eis voldoet.

Daarbij valt mij op dat de tekst begint met een vrij uitgebreide proloog, ongeveer een vijfde van de gehele tekst. Dit gedeelte van de tekst klinkt als een soort van geloofsbelijdenis. Na ruim één pagina wordt voor het eerst de ChristenUnie als actor (als onderwerp van een zin) genoemd: "Naar de roepstem van Christus wil de ChristenUnie ook vandaag luisteren. In deze beginselverklaring wil ze aangeven hoe ze haar christelijke grondslag politiek vertaalt." Kortom, hier wordt gesuggereerd dat deze geloofsbelijdenis grondlegend is voor het gedachtegoed dat de ChristenUnie uitdraagt: zonder

instemming daarmee kun je dit gedachtegoed niet goed omarmen. Hetgeen zeker ook blijkt uit de hantering van de term 'grondslag'.

In wat op deze proloog volgt, tref ik een uitwerking van deze proloog in een politieke stellingname aan, die ik in grote lijnen herken en onderschrijf. Een stellingname ook die nauw aansluit bij de vragen die actueel en breed herkenbaar zijn. Daarbij denk ik dan aan noties als 'bescheiden bestuur', 'dienstbare overheid', 'vrijheid in verantwoordelijkheid', het belang van de rechtsstaat, de morele kwetsbaarheid van de democratie, het belang van de gewetensvrijheid, respect voor elkaars levensovertuiging, zorgvuldigheid in de omgang met de schepping en eerbied voor het leven: een aantrekkelijk en positief geformuleerd beginselverklaring, dat mij enthousiast maakt.

Wat mij opvalt is dat deze politieke stellingname in onze samenleving op brede sympathie kan rekenen. Ook mensen die de christelijke geloofsovertuiging niet delen, kunnen zich dikwijls goed vinden in het politieke profiel van de ChristenUnie. Dat maakt mij trots op deze partij.

Om die reden zou ik er de voorkeur aan geven de christelijke inspiratie van de partij op een andere manier te presenteren in de beginselverklaring dan nu is gebeurd. Niet zozeer als grondslag of als expliciet onderdeel van de politieke overtuiging van de ChristenUnie, maar meer als bron van waaruit veel mensen zich bij de ChristenUnie betrokken voelen en zich ervoor inzetten, zich laten inspireren en motiveren. Die inspiratie hoeft niet onder stoelen of banken gestoken te worden. Integendeel, ze komt al in de naam van de partij tot uitdrukking. Maar waarom zou men de eventuele sympathie of instemming met de politieke stellingname van de ChristenUnie belasten met de instemming met de achterliggende inspiratie? Met andere woorden: waarom zou men de suggestie wekken dat het geloof in Jezus van Nazareth een voorwaarde zou zijn om met de politieke overtuiging van de ChristenUnie te kunnen instemmen?

Dat ik deze vraag aan de orde stel, is niet alleen omdat ik het jammer zou vinden wanneer mensen van een stem op de ChristenUnie zouden worden weerhouden, doordat zij zich niet in deze geloofsbelijdenis herkennen. Ik stel de vraag vooral omdat ik zelf steeds meer aarzelingen heb bij de gedachte dat er een direct verband zou zijn tussen geloof en politieke overtuigingen. Dat verband is er wel op persoonlijk niveau: ik laat mij in mijn (politieke) handelen leiden door mijn geloof. Maar geldt dat ook voor de formulering van politieke standpunten op een meer institutioneel niveau?

Daarbij komt nog dat naar mijn oordeel de expliciete verwijzing

AUTEUR
Prof. dr. Jan Hoogland is filosoof, universitair docent Bestuurswetenschappen aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit. Daarnaast is hij bijzonder hoogleraar Christelijke Filosofie aan Universiteit Twente.

naar het christelijk geloof als grondslag voor een politieke stellingname twee lastige consequenties heeft. In de eerste plaats roept het de vraag op waarom christelijke partijen het onderling over allerlei punten maar moeilijk eens kunnen worden. In de tweede plaats doet het echter ook afbreuk aan de actuele relevantie van de gepresenteerde politieke stellingname. Het is mijn diepe overtuiging dat goede politiek in principe voor ieder mens herkenbaar moet zijn, ongeacht de eigen geloofsovertuiging.

Neem bijvoorbeeld het krachtige pleidooi van de ChristenUnie voor democratie en rechtsstaat. Het is mij uit het hart gegrepen. Ik denk dat ieder die openstaat voor goede politiek het belang van deze stellingname kan onderkennen, ongeacht geloofsovertuiging. Sterker nog: ik zou vinden dat een partij met overtuiging ook iedere burger zou moeten willen aanspreken op de erkenning van de publieke waarde daarvan.

Om die reden ben ik enthousiast over een ChristenUnie die zich – louter politiek gezien – in het centrum van het Nederlandse politieke speelveld bevindt. Een ChristenUnie die zich nadrukkelijk als een verbindende partij profileert, bereid om met iedere partij die vorm wil geven aan een vreedzame en tolerante samenleving samen te werken. Daarbij valt tevens in positieve zin op dat politici van de ChristenUnie sterk inhoudelijk gedreven zijn, integer, constructief en verbindend optreden en zich niet veel gelegen laten liggen aan de electorale effecten van hun politieke keuzes en handelingen: een partij die op haar beginselen aanspreekbaar is. Een weldaad in het Nederlandse politieke landschap.

Ik zou willen suggereren dat het goed zou zijn om vooral dat algemeen herkenbare politieke profiel in de tekst van het

beginselverklaring centraal te stellen als iets dat voor onze huidige samenleving in de actuele nationale en internationale context van levensbelang is. Het feit dat veel aanhangers van de ChristenUnie zich door hun geloof in Jezus van Nazareth zich tot dit politieke profiel aangetrokken voelen, mag in het beginselverklaring zeker doorklinken. Maar dan liever als de bron die veel mensen motiveert om zich voor de politieke overtuigingen van de ChristenUnie in te zetten en daarvoor actief te zijn, dan als grondslag of als onderbouwing van die politieke overtuiging zelf.

Heeft de overheid een doel?

Door Herman Sietsma

In de vroege jaren tachtig schreef A. J. Verbrugh zijn kloeke *Universeel en Antirevolutionair*, een toelichting bij het beginselprogramma van het toenmalige Gereformeerd Politiek Verbond. De tekst werd besproken in het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en dat leverde adembenemende avonden op – ook letterlijk, er werd fors gerookt. Verbrugh concentreerde zijn toelichting op de strijd tegen wetteloosheid en materialisme en hij propageerde “christianisering van de publieke moraal”. Om te voorkomen dat rechten en vrijheden van burgers te zeer zouden worden ingeperkt, sprak Verbrugh over “uiterlijke christianisering”, maar de praktische uitvoerbaarheid daarvan hield ons wel bezig.

Toch denk ik met dankbaarheid terug aan zijn inzet voor de dynamiek en vitaliteit van de christelijke politiek, die zich niet slechts richt op een bepaald volksdeel (christenen of andere minderheden en hun rechten), maar op de hele natie. Als de wereld en de mensheid niet overgeleverd zijn aan het toeval, dan kan de overheid die werkelijkheid niet negeren. Eén van de belangrijke vragen lijkt me dus: biedt Gods Woord een zelfstandige kenbron voor de overheid als het gaat over ‘het goede leven’? Kan de overheid verschil tussen goed en kwaad kennen? Of is die kenbron louter of voornamelijk inspiratie voor christenen die van daaruit hun politieke programma smeden?

We leven nu bijna veertig jaar later en er ligt een nieuwe beginselverklaring van de ChristenUnie. In West-Europa heeft intussen de secularisatie hard doorgezet en daarmee is het aantal burgers dat gelooft dat de aarde en de mensheid géén zin hebben, sterk gestegen. De moderne overheid is 'leeg', ze concentreert zich op de procedure – de rechtsstaat –, ze gunt 'ieder het zijne' en blijft waar mogelijk weg van de inhoud.

In die situatie is het verademend om de tekst van de Beginselverklaring te lezen. Aangegeven wordt dat het Woord van God "waarheid en goedheid" voor heel ons leven en voor de samenleving bevat, en ook dat de Bijbelse waarden en normen zeggingskracht hebben voor de publieke samenleving. Dat is een voortreffelijk uitgangspunt voor de inhoudelijke positiebepaling. Het is een sterk getuigend en, in de goede zin des woords, vroom document geworden.

Toch resteert na lezing de vraag: heeft de overheid zelf ook een doel na te streven en zo ja, welk doel? Terecht stelt de verklaring dat geloof en liefde niet met overheidsmacht kunnen en mogen worden afgedwongen. Maar de overheid moet in wetgeving en bestuur wel dagelijks keuzes maken. Wat zou het mooi zijn als in deze tijd, waarin een 'lege' overheid slechts bij het hedonisme kan uitkomen, een roeping voor de overheid zou zijn geformuleerd. Ik denk dan aan een uitdrukking dat de overheid in Gods dienst staat, in haar beleid de eer van de Schepper zoekt en dat burgers in staat worden gesteld aan hun roeping te voldoen (dus ongeveer zoals in het huidige kernprogramma is geformuleerd).

Dit is niet alleen symboliek, maar kan praktische consequenties hebben. Ik noem twee concrete onderwerpen waarin dat zichtbaar wordt. In de tekst staat bijvoorbeeld: "De overheid beschermt de positie van het kind en houdt in haar beleid rekening met de verantwoordelijkheid van ouders voor hun kinderen." Nu ligt er een voorstel van de Staatscommissie herijking ouderschap om de ouderschapswetgeving te wijzigen (zie ook *Groen*, 2017, Nr. 3). Vanwege de hedendaagse veelsoortigheid in samenlevingsvormen en om draagmoederschap te faciliteren, wil men dat kinderen meer dan twee ouders (drie of vier) kunnen krijgen. Vanuit een seculier democratisch perspectief kan zo'n voorstel waarschijnlijk op veel steun rekenen, als aangetoond kan worden dat dit voor een kind niet slecht hoeft uit te pakken. Er zijn genoeg stellen die van de opvoeding een potje maken; waarom dan geen rechten voor vier toegeweide ouders, zeker als de rechten van anderen – stellen van natuurlijke ouders – om in hun situatie hun eigen ouderschap als man en vrouw inhoud te geven, worden gehandhaafd?

AUTEUR

Herman Sietsma
MPA is bestuurder, adviseur en toezichthouder in de publieke sector. Hij was in 2016 tijdelijk lid van de fractie van de ChristenUnie in de Eerste Kamer.

Maar met dit voorstel ontstaan ook nieuwe problemen: conflicten tussen vier ouders liggen op de loer en wie achter dit voorstel kijkt, ziet dat een voortplantingsindustrie ontstaat die geleidelijk de scheppingsstructuren aantast. Het zal een hele toer zijn om te bewijzen dat het belang van kinderen – en niet vooral dat van de beoogde ouders – hiermee wel of juist niet gediend is. Had in de beginselverklaring niet krachtiger kunnen worden aangesloten bij de scheppingsstructuur van het ouderschap?

Ook was ik wel verrast te lezen dat discriminatie op grond van o.a. “geaardheid” bestreden moet worden. De discussies over de reikwijdte van artikel 1 van de Grondwet liggen niet ver achter ons en al formuleert de Grondwet dit principe iets anders, het is niet moeilijk voorstelbaar hoe van deze tekst onbedoeld effect kan uitgaan (waarom willen we geen bigamie in ons land, ook niet als dat in volle vrijwilligheid gewild wordt?). Wat mij betreft was het voldoende als hier gestaan had dat alle burgers voor de wet gelijk zijn.

Of de bestaansreden van de overheid alleen ligt in de gebrokenheid van deze wereld, zoals de beginselverklaring stelt, is een interessante positiebepaling. In het licht van de cultuuropdracht kan de overheid ook een veel positiever legitimatie worden toegedacht; nu ben ik weer terug bij Verbrugh, zoals de oplettende lezer merkt.

De overheid kan het schip van staat niet stuurloos laten dobberen; het wordt dan voorwerp van weer, wind en golven. De overheid moet de goede kant op werken, met respectering van ieders verantwoordelijkheid. Daarvoor is niet alleen inspiratie van stuurlieden nodig, maar ook een helder koersplan voor het schip zelf. Deze beginselverklaring is wat haar tekst betreft inspirerend, maar haar politieke effect kan worden verduidelijkt.

Actueel.

---

72 Wijnstokken en vijgenbomen

Door Alex ten Cate, Antonie Fountain en Gert-Jan Segers

80 'We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie'

Interview met Sander 't Foort

85 Uitnodiging

Column door Wouter Beekers

86 Ja/ maar: partijen uitsluiten?

Door Tjalling Vonk en Lambert Pasterkamp

Over ontheemding, nieuw eigenaarschap en een economie van de samenleving

Wijnstokken en vijgenbomen

Het politieke midden staat voor grote uitdagingen. Ondanks economische groei zijn mensen ontevreden over de situatie in Nederland. Volgens ons heeft dat onder meer te maken met eigenaarschap. In dit essay doen we een voorzet voor een ChristenUnie-agenda waarin eigenaarschap centraal staat. Letterlijk, in de zin van bezit, maar dat niet alleen. Het gaat ook om de zeggenschap en invloed die mensen hebben op hun werk en in de buurt, zodat ze verantwoordelijke eigenaars en zorgzame naasten kunnen zijn.

Door Alex ten Cate, Antonie Fountain en Gert-Jan Segers

Politieke onmacht en ontheemde burgers | Onze economie groeit, de werkloosheid neemt af en het economische vooruitzicht voor de komende jaren is goed. Toch borrelt er onder de oppervlakte de ontevredenheid, en soms kookt die over. Bij velen leeft het gevoel dat hen zowel economisch als sociaal-cultureel iets is 'afgenomen'. Dat leidt tot bittere discussies, van pensioen tot Zwarte Piet, van Europa tot de hoogte van het eigen risico. Er lopen door de samenleving diepe kloven met aan beide zijden mensen met het gevoel dat hun laatste restje zekerheid op het spel staat.

Politici op de flanken beloven ontheemden en miskenden om 'terug te pakken' wat hen eigenlijk toekomt. Maar voorlieden als Baudet, Wilders, Kuzu en Krol zijn voornamelijk politiek te onmachtig om die belofte in te lossen en versterken daarmee alleen maar de gevoelens van heimwee en bitterheid bij hun kiezers. Zelfs mensen die zien dat de politieke uiteinden geen nieuwe zekerheid kunnen bieden en die daarom op een gevestigde partij stemmen, wantrouwen de antwoorden van het 'politieke midden'. En met reden.

Het is het politieke midden geweest dat weliswaar de kans op werk heeft vergroot, maar de kans op een baan en bezit heeft verkleind. Het is datzelfde midden geweest dat de publieke diensten misschien efficiënter heeft gemaakt, maar ondertussen mondige burgers naar een onpersoonlijk, digitaal klantenformulier verwijst. Het is het midden geweest dat de economie heeft laten groeien, maar dat de koopkracht van gewone Nederlanders heeft verwaarloosd. Als we – want ook de ChristenUnie hoort bij dat midden – nu niet met nieuwe antwoorden komen, dreigt een land met mooie macro-economische cijfers, maar waarin te veel mensen er veel te weinig op vooruit gaan, waarin men minder zekerheden heeft en waarin niemand zich echt thuis voelt.

In dit essay leggen we een relatie tussen politieke keuzes, economische ontwikkelingen en het gevoel van ontheemding. We leggen een relatie tussen het culturele onbehagen en de economische scheefgroei, en zoeken de smalle weg tussen links en rechts. We geven hiermee de aftrap van onze zoektocht naar nieuwe antwoorden op de vragen van ontheemde mensen. Een zoektocht die ons kan helpen om tijdens deze kabinetsperiode onze agenda te vernieuwen. In dit artikel verkennen we hiervoor drie lijnen, die allemaal te maken hebben met het begrip 'eigenaarschap'.

Eigenaarschap gaat niet slechts over bezit. Het gaat ook over de mate waarin mensen (nog) voelen dat ze zeggenschap en invloed hebben op wat er gebeurt met hun werk, buurt, samenleving en toekomst. Mensen die niet meer ervaren dat hun bijdrage iets *bijdraagt*, haken af. Onze economie en zelfs onze democratie zijn

AUTEUR

Alex ten Cate is adviseur en interim manager in de dienstensector.

Antonie Fountain is freelance mensenrechtenactivist.

Gert-Jan Segers is fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer.

dan niet langer van ons allemaal, maar slechts van de enkelingen die wel de weg naar kapitaal en invloed kennen. Zonder een gezond eigenaarschap – fysiek en sociaal – is ons onderlinge sociaal contract, onze samenleving niet lang meer houdbaar.

1. Eigenaarschap en wat we bezitten – over vijgenbomen en pachters | Als we in het Oude Testament lezen over recht en goed bestuur, komt hierin opvallend vaak de kwestie van omgaan met eigendom, of eigenaarschap, terug. In positieve zin, als God zijn belofte aan het volk vervult, zien we dat in Micha 4:4: “Maar zij zullen zitten, *een ieder onder zijn wijnstok en onder zijn vijgenboom*, zonder dat iemand hen opschrikt”. In negatieve zin, als God zijn volk aanspreekt op onrecht, zien we het omgekeerde: “Wee degenen *die huis aan huis voegen, akker aan akker trekken*, tot dat er geen plaats meer is, en *gij alleen de gezeten lieden zijt* in het land.” (Jesaja 5:8)

De tegenstelling is opvallend: het hebben van een eigen wijnstok en vijgenboom gaat samen met een leven zonder ‘opgeschrikt’ te worden. Onrecht en slecht bestuur bestaan juist uit het oppotten van bezit in de handen van enkelen, zodat de rest van het volk weliswaar het land bewoont, maar er niet méér is dan ‘gezetten’. Zonder ‘eigenaarschap’ van de grond waarop je woont en van het werk dat uit je handen komt, ben je letterlijk ‘ontworteld’.

Als we één slag dieper kijken dan de mooie groeicijfers, zien we deze ontworteling ook in onze samenleving terug. De kredietcrisis zorgde voor flinke vermogensdaling – of voor gebrek aan mogelijkheden voor vermogensopbouw voor jongeren. Een CBS-onderzoek uit 2014 laat zien dat gezinnen waarvan de hoofdkostwinner 50 jaar of ouder is, nog een

gemiddeld vermogen bezitten oplopend van 50.000 tot 120.000 euro – vaak alleen in de vorm van een huis. Is de hoofdkostwinner 45 jaar of jonger, dan is dit slechts 2000 euro of minder. Waar dit vermogen voor de categorie 65+ tussen 2006 en 2014 is toegenomen met ruim 75%, is het voor de leeftijdscategorie 45-65 juist afgenomen met ruim 50%, en voor de categorie 25-45 zelfs met ruim 80%.¹ Weliswaar is het woningbezit in Nederland relatief hoog maar Nederland is ook kampioen hypotheekschulden. Het leeuwendeel van het vermogen zit in huis en pensioen, waardoor we afhankelijk zijn van grote financiële instellingen als banken en pensioenfondsen die ons vermogen beheren.

Een groot deel van de werkende generatie in Nederland bezit letterlijk niets méér dan de volgende loonstrook. We zijn een land geworden van pachters en dagloners – de wijnstok en de vijgenboom zijn niet meer van ons. Zelfs onze persoonlijke digitale data – de nieuwe goudmijnen – zijn de handelswaar geworden van de Googles en Facebooks van deze wereld, tegen wie zelfs de Europese Unie nauwelijks is opgewassen.

Daar komt nog bij dat die ‘volgende loonstrook’ ook steeds onzekerder wordt. Een vaste baan is een onzeker bezit geworden en politieke keuzes hebben de kloof tussen ‘vast’ en ‘flex’ alleen maar groter gemaakt. Juist in die context blijft het onverteerbaar dat we onze jongeren opzadelen met steeds hogere studieschulden, waarbij toekomstige inkomsten tot in lengte van jaren moeten worden afgedragen en waardoor voor sommigen de barrière om te gaan studeren blijft.

Dit alles maakt de vraag wat er nu eigenlijk ‘van ons’ is, wat eigenlijk onze ‘wijnstok en vijgenboom’ is en wat ons kan ‘opschrikken’, urgent. Het is tijd voor een nieuwe politieke en maatschappelijke

agenda rondom 'eigenaarschap' van bezit en bestaansmiddelen. We moeten dus nadenken over bezit in de meest concrete vorm: hebben we de mogelijkheid om huizen en tuinen te bezitten? Is er voldoende toegang tot scholing en werk om bestaansmiddelen te verdienen om in onderhoud te voorzien? Is een basisbaan een optie? En: van wie zijn onze data? Hebben we daar genoeg eigen beschikking over?

2. Eigenaarschap en wat we belasten – over onttrokken versus toegevoegde waarde

| Het verlies van eigenaarschap heeft vele vaders, maar één ervan is duidelijk: de ongelijkheid is toegenomen en daarvoor betalen gewone huishoudens en gezinnen de rekening. Terecht wordt nu van verschillende kanten gewezen op het probleem van de discrepantie tussen stijgende bedrijfswinsten en stagnerende lonen. In 2012 was het bbp gegroeid tot 140% van de waarde van 1993, en het beschikbare huishoudinkomen slechts tot 110%, met vanaf 2002 zelfs een daling. Topinkomens stegen, cao-lonen – gecorrigeerd naar inflatie – blijven al sinds de jaren tachtig gelijk, en deze kloof groeit nog steeds door. Onderzoek van Oxfam-Novib laat zien dat 82% van de welvaartstoename terecht komt bij de rijkste 1% - onder andere omdat vermogen meer toename in welvaart genereert dan arbeid.²

Het verschil in prioriteit dat grote en kleinere bedrijven geven aan respectievelijk winst en loon is ook pijnlijk. Bij grote bedrijven is de verhouding tussen winst en loonkosten 1 op 1,5. Bij het MKB is die verhouding 1 op 3,5.³ Hoe groter het bedrijf, hoe meer winst voor enkelen en hoe minder voor loon en herinvesteringen in het bedrijf. De invloed van aandeelhouders is zo pervers dat als een beursgenoteerd bedrijf loonsverhoging aankondigt

de koers doorgaans daalt, terwijl de aankondiging van ontslagen meestal leidt tot koersstijging. Als leidinggevend en ook nog eens beloofd worden op basis van de beurswaarde, dan zie je dat veel prikkels gericht zijn op het laten prevaleren van kapitaal boven mensen en het werk van hun handen en hoofden.

De overheid heeft die tendens de afgelopen decennia versterkt. De belasting op kapitaal is in de loop der jaren gedaald, terwijl de lasten op arbeid zijn gestegen. In het nieuwe regeerakkoord is een eerste beweging ingezet om te komen tot een verschuiving van lasten op arbeid naar lasten op consumptie en vervuiling. Dit is, wat ons betreft, nog maar het begin. We zouden in de toekomst primair moeten belasten wat we aan de aarde onttrekken. Schone lucht en grond zijn schaars en hebben een prijs. Van menselijke creativiteit hebben we voldoende, en die moet daarom juist zo weinig mogelijk worden belast.

Groeiende ongelijkheid heeft ook een sociale prijs, want die ontwricht verhoudingen binnen bedrijven, binnen gemeenschappen en het geheel van de samenleving. Het rauwe kapitalisme maakt mogelijk dat de eigenaar van Amazon de rijkste man ter wereld wordt, terwijl zijn uitgeputte personeel tussen de shifts door op de werkvloer slaapt. Het is een morele keus om in ons land dit ongebreidelde kapitalisme te betuigen. Dit kan door inkomens boven de Balkenende-norm niet langer aftrekbaar van de bedrijfswinst te laten zijn. Groeiende ongelijkheid kan, naast door belastinghervorming, ook worden tegengegaan door meer macht te geven aan ondernemingsraden bij het maken van afspraken over een rechtvaardige, maximale verhouding tussen de beloningen aan de top en die op de werkvloer. Daarmee kijken we

niet weg bij ontwrichtende ongelijkheid, maar respecteren we ook 'de soevereiniteit van de eigen kring' van bedrijven.

Bij het saneren van de verhouding tussen lasten op kapitaal, winsten en werk, kan ook de Europese Unie ons van dienst zijn. In plaats van dat Europese landen een onderlinge *race to the bottom* houden en bedrijven belastingen kunnen blijven ontwijken, kunnen we afspraken maken over minimumtarieven bij winstbelasting en over een gezamenlijke aanpak van belastingontwijking. Waar de Christen-Unie op verschillende terreinen pleit voor minder Europa, hebben we hier juist méér Europa nodig. Voor het goed reguleren van de Europese arbeidsmarkt, om zowel verdringing als uitbuiting te voorkomen, geldt dat ook.

Een fiscale manier om eigenaarschap te stimuleren, is door onderscheid te maken tussen de belasting van vreemd vermogen en eigen vermogen. Het huidige belastingstelsel maakt overmatige financiering met vreemd vermogen (schulden) aantrekkelijk, doordat rentelasten belasting-aftrekbaar zijn. Dit leidt tot inefficiëntie, belastingontwijking en een kwetsbaar financieel systeem.⁴ Het besef dat overmatige financiering met vreemd vermogen leidt tot perverse prikkels was al in het Oude Testament tijdens aanwezig (het renteverbod) en is verder uitgewerkt door de Britse wetenschappers Paul Mills en Michael Schluter van het Britse Jubilee Centre, een christelijke denktank.⁵ Het ligt dus voor de hand beide vormen van kapitaal gelijk te belasten.

Deze hervormingen vergen een lange adem, maar wat ons betreft gaat de ChristenUnie de weg wijzen met een agenda op het gebied van werk en belastingen. Waar we verder over na moeten denken om eigenaarschap aan onze economie te verbinden:

1. Gelijke fiscale behandeling van eigen vermogen en vreemd vermogen voor bedrijven, bijvoorbeeld door verdere beperking van de aftrekbaarheid van rentekosten, en het gelijk trekken van de belasting van verschillende vormen van kapitaalinkomen zoals rente, dividend en winst uit eigen onderneming.
2. Verdere hervorming van ons belastingstelsel waarbij arbeid minder belast wordt en vervuiling en kapitaal juist meer.
3. De invloed van ondernemingsraden bij beslissingen over beloningen en de gezonde verhouding tussen beloning van top en werkvloer. Een fiscale optie is om beloningen boven de Balkenende-norm niet langer aftrekbaar te laten zijn van de bedrijfswinsten.
4. Europese minimumtarieven voor winstbelasting en een verdere Europese aanpak van belastingontwijking.
5. Hoe pensioenfondsen, die veel van ons gezamenlijke geld beheren, zich kunnen gaan richten op een duurzame omgang met bedrijven, hun mensen, hun huisvesting en de natuur.

3. Eigenaarschap en wie we zijn – over wat van waarde is en geld niet kan kopen | Zowel liberalen als socialisten

kijken door een economische bril naar de samenleving. Liberalen hechten waarde aan privé-initiatief en eigenaarschap. Daarom verwachten zij dat privatisering, door de prikkels van de markt, leidt tot meer welvaart voor iedereen. Het heeft geleid tot 'neo-liberaal' beleid met nogal eens mislukte privatiseringen van publieke diensten en een eindeloos keuzemenu.

Men veel kan kiezen, van zorgverzekeraar tot internetprovider, waarbij liberalen er vanuit gaan dat mensen vanzelf tot weloverwogen en verstandige keuzes komen.

Voor 'links' resulteert die economische bril in de inzet voor een overheid die voor goed onderwijs, goede zorg en goed werk zorgt. Hoe belangrijk dat ook is, daarmee hebben we nog geen sociale cohesie, naastenliefde, zorgzame burens, hechte gemeenschappen en gedeelde waarden. De christelijk-sociale politiek kan aan die economische dimensie iets toevoegen.

In de christelijk-sociale traditie zijn mensen méér dan, iets gechargeerd, klant of burger. Mensen zijn creatieve, verantwoordelijke, relationele en morele wezens, die tot veel goed en kwaad in staat zijn. Dat leidt tot een politieke visie met veel ruimte voor de samenleving, een overheid die rechten beschermt en als marktmeester toeziet op een markt die zijn eigen, beperkte plek kent. Dat moet in de huidige, ontheemde samenleving niet alleen leiden tot een economische visie maar ook tot een nieuwe waardenagenda waarmee we elkaar weer wijzen op onze eerste verantwoordelijkheid: de zorg en ruimte voor elkaar. Een onderdeel daarvan is het geven van meer ruimte om gezamenlijk zorg, energie of de omgeving te beheren via een coöperatie of het *right to challenge*. Wat nu nog bijzonder is – 'bewoners van de Haagse Roggeveenstraat kochten in 2017 samen hun sociale huurhuizen' – moet een toegankelijke optie voor velen worden. Reflectie is nodig op hoe we voorzieningen van de samenleving maken. Niet om te bezuinigen, maar omdat we denken dat ze daar horen.

Het is tijd om opnieuw te bepalen wie wij zijn, wat van waarde is, welke 'wijnstok en vijgenboom' ons gegeven zijn en hoe we daar duurzaam zorg voor kunnen dragen. We moeten weer worden zoals we

zijn bedoeld: verantwoordelijke eigenaars en zorgzame naasten.

Interview met Sander 't Foort

‘We willen leukere en interessantere politiek met de oppositie’

Na de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen bleek de macht in Renswoude, dat elf raadszetels heeft, plotseling verschoven te zijn van het CDA en de SGP naar de ChristenUnie. Waar de ChristenUnie de periode ervoor één zetel had en als kleinste partij met de VVD en Dorpsbelang Renswoude in de oppositie zat, werd ze nu opeens met vier zetels de grootste partij. De drie zetels die de ChristenUnie erbij kreeg, gingen ten koste van het CDA en de SGP. In dit interview met lijsttrekker en sinds kort wethouder Sander van 't Foort gaan we in gesprek over deze verrassende uitkomst en over zijn visie op samenwerking.

Door Tirtsa Kamstra

Wat vormde de basis voor deze overwinning? | “Vlak voor de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 2014 besloten we om als ChristenUnie mee te doen in Renswoude. Ik denk dat we ongeveer een half jaar voor de verkiezingen van 2014 gestart zijn. We hadden dus weinig tijd voor een uitgebreide campagne en ook de financiële middelen ontbraken. Door bij mensen aan te bellen en met hen in gesprek te gaan, hebben we toen voldoende ons gezicht kunnen laten zien en hebben we een zetel weten te veroveren. Wat uiteindelijk de basis heeft gelegd voor de overwinning deze verkiezingen, is het permanent campagne voeren. Samen met een groep actieve ChristenUnie-mensen zijn we vanaf de vorige verkiezingen in volle vaart door gegaan. Wat we hebben gedaan? We hebben vier jaar lang acties gehouden, zoals de etentjes die wij hebben georganiseerd voor eenzame ouderen in onze gemeente en de gecombineerde voetbal/FIFA-avond waarbij jongeren in de sporthal zelf konden voetballen, maar ook konden gamen. Geslaagde acties die aantoonde dat wij er echt voor de inwoners zijn. Met andere woorden: ‘niet alleen woorden, maar ook daden’. We hebben acht klankbordgroepen opgericht waarbij we het beleid van de gemeente ook bij inwonersgroepen kunnen toetsen en van hen kunnen horen wat zij belangrijk vinden. We hebben met grote regelmaat bedrijven, instellingen en verenigingen bezocht. En al deze activiteiten hebben we ook kenbaar gemaakt in de pers.” “Het is mooi om te merken hoe mensen het waarderen dat je met ze in gesprek gaat, dat je actief betrokken bent en daadwerkelijk naar ze luistert. Veel van de mensen die wij in het verleden op een of andere manier gesproken hebben, zijn nu actief betrokken bij de ChristenUnie. En dit gaat verder dan ons eigen netwerk of onze eigen achterban, dit zijn bijvoorbeeld ook oud-VVD’ers. Hier merk je ook aan dat men de bijdrage van de ChristenUnie waardeert en men hier onderdeel vanuit wil maken.”

De ChristenUnie staat bekend als een partij die de verbinding zoekt. Zo te horen geldt dat dus ook in Renswoude? | “Dat gaat niet helemaal op. De verbinding met de samenleving, onze inwoners, ondernemers en verenigingen is inderdaad goed en dat blijkt ook wel uit deze verkiezingsuitslag. De verbinding met andere partijen was er de afgelopen jaren zeker niet altijd. Wij zijn het op een aantal belangrijke dossiers inhoudelijk niet eens geweest met de voorgestelde plannen en hebben dat ook duidelijk laten merken. Regelmatig konden de andere partijen zich wel in de plannen van het college vinden en stonden we in onze kritiek alleen. Die kwesties hebben we in de campagnetijd ook zeker ingezet.

PERSONALIA
Sander van 't Foort is wethouder van de ChristenUnie in Renswoude. Daarnaast is hij parttime docent en promovendus bij Nyenrode Business Universiteit en coördinator bij World-connectors.

Dit werd lang niet altijd gewaardeerd door de andere fracties en was zeker niet altijd bevorderlijk voor de samenwerking, maar heeft wel bijgedragen aan onze profilering.”

Na de verkiezingen bleek de Christen-Unie opeens de grootste fractie. Hoe verliep het proces daarna? | “In eerste instantie was er aardig wat wroefel bij diverse partijen. Sommigen partijen hadden er best moeite mee. Ze waren ook op zijn zachtst gezegd not amused over een aantal van onze campagneacties. De verkiezingen hebben – begrijpelijk – ook zeer gedaan bij de voormalige coalitiepartijen, het CDA en de SGP. Het CDA was voorheen de grootste partij en ging nu van drie naar één zetel, de SGP was de tweede partij en ging nu van drie naar twee zetels. Ik merk dat ze nog moesten wennen aan hun nieuwe rol. Dat is bij ons overigens niet anders.”

Hoe verliepen de coalitieonderhandelingen? | “Als grootste fractie mochten wij de onderhandelingen starten en inmiddels zijn deze bijna afgerond. We hebben een informateur (CDA) aangesteld die heeft voorgesteld dat we eerst met de VVD om tafel zouden gaan zitten. Uiteindelijk hebben we ervoor gekozen om de coalitie nog wat verder te verbreden en ook Dorpsbelang Renswoude bij de coalitiegesprekken uit te nodigen. Dit heeft ertoe geleid dat we nu het coalitieprogramma aan onze fracties voorleggen en na hun goedkeuring dit binnenkort in de raad gaan bespreken. Dat de hele voormalige coalitie bestaande uit het CDA en de SGP nu in de oppositie is beland, is voor hen wel een zware dobber. In de pers en op social media zie je dat zij zich soms negatief uitlaten over het proces. Je merkt nu dat deze negativiteit

reacties oproept bij onze inwoners en zij zich hierin niet altijd herkennen. Dat zij juist op een positieve manier een bijdrage willen leveren aan onze gemeente en dat ook dat juist een reden is geweest om op onze partij te stemmen. Ik denk dat dat ook een kracht van de ChristenUnie is: kritisch, maar waar mogelijk wel opbouwend blijven.” “Waar wij vanuit de oppositie in de raad misschien niet altijd verbindend werkten en stevige discussies niet uit de weg gingen, willen we vanuit de coalitie juist wel meer verbinding opzoeken. Het is nu onze ambitie om de partijen bij elkaar te brengen en samen aan de slag te gaan. Wij staan hier voor open en hebben dit in het duidingsdebat vlak na de verkiezingen ook al duidelijk aan de andere fracties aangegeven.”

In een artikel over de democratie stelde Kars Veling in de Groen van maart dit jaar: “Maak een coalitie om te beginnen niet smaller dan noodzakelijk is. En stel er een eer in te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege, ook als dat getalsmatig niet nodig lijkt.”

Hoe ziet u dat? | “Daar kan ik me helemaal in vinden. Het is goed om een coalitie te hebben die breed genoeg is om besluiten te nemen. Wij vinden het daarnaast ook belangrijk dat het niet vier jaar lang ‘wij’ tegen ‘zij’ wordt. Met andere woorden: dat de oppositie nergens bij betrokken wordt en het gevoel krijgt dat zij voor spek en bonen in de raad zitten. Dit is wel hoe wij het de afgelopen vier jaar regelmatig ervaren hebben. We willen ons er voor inspannen dat dat anders wordt. Door te besturen met de mentaliteit van een minderheidscollege zorg je dat de oppositie ook inbreng kan leveren en dat je echt met elkaar eraan werkt om de samenleving te verbeteren en te versterken.

Dat is ook de reden dat wij de oppositiepartijen om input voor het coalitieakkoord dan wel raadsprogramma gaan vragen. Deze nieuwe manier van werken zal voor sommigen wel even wennen zijn, maar dit maakt het voor iedereen een stuk leuker en interessanter.”

Heeft de positie van de landelijke ChristenUnie invloed gehad op de lokale uitslag?

| “Ik heb niet het idee dat de regeringsdeelname veel invloed heeft gehad. Misschien heeft het ons een paar stemmen meer op geleverd, maar veel is het niet. Waar mensen landelijk soms op hele andere partijen stemmen, (VVD, CDA) kiezen ze er hier voor om toch op de ChristenUnie te stemmen. Betrokken zijn en aanwezig zijn in de gemeenschap is en blijft daarbij de kern. Mensen willen toch vooral weten wat jij voor hen gaat doen. Ze willen gehoord worden en zien dat er wat met hun inbreng gebeurt. Goede politici met lokale binding zijn hiervoor essentieel. Wij hebben heel bewust gekozen om onze lijst zo samen te stellen dat veel inwoners zich erin herkennen; een ondernemer, een agrariër, een scriba uit de kerk, een jongere en ga zo maar door. Juist door aan te sluiten bij de groepen die in je samenleving actief zijn, hoor en zie je veel beter wat er speelt. Natuurlijk is het mooi als onze landelijke politici een bezoek brengen aan onze gemeente en in gesprek gaan met inwoners of ondernemers. Dit wordt zeker gewaardeerd en zal vast ook een aantal mensen over de streep trekken, maar een groot effect op de uitslag heeft dat volgens mij niet gehad.”

Wat zijn uw tips voor andere fracties om bij de volgende verkiezingen de ChristenUnie lokaal de grootste te maken?

“De kern zit voor mij in de permanente

campagne. Zorg dat je gedurende alle vier de jaren zichtbaar en aanspreekbaar bent en niet alleen in verkiezingstijd. Blijf communiceren, dus laat je inwoners weten wat je doet en waarvoor. Laat ze weten waar en hoe je met ze in gesprek gaat, bijvoorbeeld middels klankbordgroepen. Stuur persberichten en sociale mediaberichten na bezoeken. Laat zien wat je bereikt hebt, in de gemeenteraad maar ook daarbuiten. Kortom: laat zien dat je er voor je inwoners bent, dan zijn zij er tijdens de verkiezingen ook voor jou!”

Uitnodiging

“In de zoektocht naar herkenbare christelijke politiek ligt de uitdaging in de balans tussen confrontatie en toenadering”, schreef Dico Baars onlangs in het Nederlands Dagblad. Hij vatte daarmee treffend de discussie samen die uw Wetenschappelijk Instituut zocht rondom ‘tegendraadse christelijke politiek’.

Er is veel goeds in onze tijd, het is mooi om dat te erkennen. Maar soms is onze samenleving – waar wij trouwens actief deel van uitmaken – ver weg van hoe God het bedoeld heeft. Hoe weinig plezierig dat ook is, het is goed om dat gewoon te blijven benoemen.

In het zoeken naar balans tussen ‘confrontatie’ en ‘toenadering’ is in onze partij de afgelopen jaren wel het een en ander veranderd. Hoe lang is het geleden dat een lijsttrekker kon struikelen over een zondags ijsje? Hoe lang is het geleden dat we in ons verkiezingsprogramma’s voorstelden om grondwettelijk vast te leggen dat de overheid ‘God publiek moet eren’? Vijftien jaar, beste mensen. En een beetje reflectie daarop kan geen kwaad lijkt me.

Elkaar te bevragen over de balans tussen ‘toenadering’ en ‘confrontatie’ is een relevante en waardevolle bezigheid. Met oprechte dankbaarheid constateer ik dat onze volksvertegenwoordigers, ook ten tijde van regeringsdeelname, niet weglopen voor zo’n fundamenteel debat.

Ook het Wetenschappelijk Instituut moet dat debat aan durven gaan. Dico Baars vroeg ons of we ‘confrontatie’ en ‘toenadering’ niet tegen elkaar aan het uitspelen waren. Eerder hielden Bjorn Lous en Gerben Bosscha ons in *Groen* voor zelf veel te veel mee te gaan in de denkkaders van het neoliberalisme. Ik zeg daar maar even niets op terug; soms is het goed over kritiek gewoon na te denken.

De afgelopen maanden mochten wij werken aan een herformulering van de partijbegin-selen. Ook daarvoor geldt: we kiezen onze woorden soms net iets anders dan pakweg vijftien jaar geleden. De tekst kwam tot stand in vele gesprekken, met collega’s, partijleden en kiezers. En het ging daarbij vaak over de balans tussen ‘confrontatie’ en ‘toenadering’. Soms waren gesprekken scherp en verwarrend. Juist dan waren ze verrijkend. En ja, dat mag u lezen als een uitnodiging.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Ja.

Eigenlijk begint de collegevorming al tijdens de verkiezingen. Door uitspraken over elkaar, contact zoeken of juist afhouden, met als ultieme vorm daarvan het elkaar publiekelijk uitsluiten. In Rotterdam was dat ook aan de orde. Met de opkomst van nieuwe partijen Denk, PVV en 50Plus werden bestaande partijen uitgedaagd zich tot deze nieuwkomers te verhouden. Er kunnen redenen zijn het gesprek met anderen niet aan te gaan.

Laten we specifiek kijken naar de PVV in Rotterdam. Het duurde even, maar uiteindelijk was er ook in Rotterdam een lijsttrekker en – in lijn met de landelijke traditie – een programma op één A4. De blikvangers daarin: verbod op Islam, geen enkele opvang voor vluchtelingen en statushouders en afzetten van de 'Marokkaanse moslimsalafistische' burgemeester. Best heftig, maar niet verassend als je de landelijke PVV kent. Als vervolgens die teksten ook krachtig worden herhaald in de debatten dan is het voor mij duidelijk: met zo'n partij ga je niet onderhandelen over een college-akkoord. Is een dergelijk uitsluiten ondemocratisch? Ik denk het niet.

Je trekt voor jezelf en voor je omgeving een eerlijke lijn. Je mag alles vinden en in de democratische rechtstaat mag elke mening een plek hebben in het debat. Maar op het gebied van structurele politieke samenwerking (wat het samen in een collegebootje stappen bij uitstek is) zijn er voor mij grenzen. En het eerbiedigen van de rechtstaat en haar grondrechten voor alle Nederlanders is er daar één van. De kiezer weet zo op voorhand waar hij aan toe is.

Je kunt zeggen: dergelijke punten zijn er toch lokaal uit te onderhandelen zodat de acceptabele zaken overblijven uit het PVV-programma, zoals betere zorg en meer veiligheid. Dat is kort gezegd erg naïef en niet realistisch. Daarbij speelt ook dat een lokale partij niet los te zien is van een landelijke partij, zeker bij een ondemocratische partij als de PVV. De bovengenoemde struikelpunten vormen juist het hart van deze partij, de reden waarom de partij bestaat en floreert. Het gaat dus niet om een aantal punten waar je minder blij mee bent (maar elkaar de ruimte gunt) maar de kern van het politieke programma. De angel, die er niet uitgaat zolang dat ook landelijk niet gebeurt.

Dus je kunt een partij accepteren maar op grond van de standpunten collegevorming op voorhand uitsluiten. Dat is eerlijk, duidelijk en realistisch.

AUTEUR Tjalling Vonk is fractievoorzitter van ChristenUnie/SGP in Rotterdam.

Maar.

Natuurlijk is een coalitie tussen ChristenUnie en bijvoorbeeld de PVV erg onwaarschijnlijk. En natuurlijk mag de verkiezingsstrijd op het scherpst van de snede worden gevoerd. Maar een andere partij bij voorbaat uitsluiten is ondemocratisch.

Ten eerste doe je hiermee de hoogmis van de democratie, de verkiezingen zelf, geen recht. Met het bij voorbaat uitsluiten van een andere partij zeg je tegen alle potentiële stemmers van de andere partij dat als het aan jou ligt, hun stem 'verloren' gaat. Je ontnemt de andere partij – en haar kiezers – namelijk de mogelijkheid om hun ideeën te realiseren. Als dat aanhoudt, werkt dat ongelijkheid en elitisme in de hand.

Ten tweede gaat er van uitsluiten een verkeerde symbolische waarde uit. Het bij voorbaat uitsluiten van een ander betekent dat je iemands bijdrage aan het politieke debat zo weinig serieus neemt, dat je niet de moeite wilt nemen daarover te onderhandelen. Daarmee plaats je de ander buiten de politieke orde en ontsla je jezelf zogenaamd van de plicht met die ander in gesprek te blijven. Dat doet de democratie geen recht, want dat is een politieke vorm die juist gericht is op vrijheid en gelijkheid voor iedereen, hoe zeer je het ook met elkaar oneens bent.

Ten derde is de vraag welk doel uitsluiten precies dient. De kiezer weet ook wel dat samenwerking tussen hele verschillende partijen zeer onwaarschijnlijk is. Hij maakt echter een eigen afweging. Als partijen elkaar vooraf toch uitsluiten lijkt dat eerder een rituele dans van morele zelfverheffing. Niet voor niets volgt na het eerste schaap vaak een hele trits anderen die eenzelfde partij ook uitsluiten. Niemand wil aan de 'verkeerde' kant staan. Als het echt om de standpunten van de ander gaat, val die dan inhoudelijk aan. Door de tegenstelling al te veel in morele termen te benoemen, verdwijnt de gemeenschapsfunctie van politiek naar de achtergrond en verwordt politiek tot 'kijk-mij-eens-toneel'.

Democratie gaat over goede manieren. Ze zou het beste van onze politieke gemeenschap (de stad, het land) moeten laten zien. Het gaat tenslotte om onze 'familiecultuur'. Zelfs voor een verre neef die hele nare dingen heeft gezegd over gasten in jouw huis, moet toenadering mogelijk zijn. De mogelijkheid daartoe moet althans altijd openblijven. Door al vóór zo'n gesprek allerlei voorwaarden te stellen of zelfs te zeggen dat verzoening niet mogelijk is, neem je de ander niet serieus. Dat is niet alleen slecht voor de onderlinge verhoudingen; het slaat ook een modderfiguur voor de familie als geheel.

AUTEUR Lambert Pasterkamp is onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

De goede gemeenschap: katholiek denken over politiek en maatschappij

Paus Franciscus tussen de vluchtelingen op Lampedusa. Dit beeld maakt de oproep van de paus om oog te hebben voor de kwetsbare naaste treffend concreet. Die oproep verwoordt de kern van het katholiek sociaal denken. Die denktraditie, die al zo oud is als de Rooms-Katholieke Kerk zelf, staat centraal in de bundel *De goede gemeenschap*.

Dertien auteurs brachten het katholiek-sociale denken in deze bundel tot leven. Centraal in dit denken staat de oproep om met liefde om te gaan met je medemens en de schepping: een mens is niet geïsoleerd, maar staat altijd in relatie tot anderen – en dat doet een appel op een ieder. De katholieke traditie heeft speciale aandacht voor de armen, en kent sterke pleidooien voor herverdeling van rijkdom. Ze bekijkt andere religies, jodendom en islam voorop, met een positieve blik. Katholiek-sociaal denken is genuanceerd, maar kan ook radicaal zijn waar het gaat om ecologie en de ethiek rondom leven en dood.

Al die schakeringen krijgen in deze bundel een plek. De hoofdstukken vormen een toegankelijke introductie voor iedereen die meer wil weten over deze veelzijdige traditie. Vier dubbelinterviews met een protestant en een katholiek zorgen daarnaast voor debat en reflectie. Zo vertellen onder anderen bisschop Gerard de Korte, journalist Anton de Wit en ChristenUnie-leider Gert-Jan Segers over hoe ze zich tot het katholiek sociaal denken verhouden.

Als donateur van het WI kunt u *De goede gemeenschap* gratis aanvragen via wi.christenunie.nl. (Let op: als u automatisch onze boeken ontvangt, hoeft u dit boek niet apart aan te vragen.) Voor niet-donateurs is *De goede gemeenschap* vanaf 1 juni voor € 22,50 verkrijgbaar in onze webshop.

Agenda.

29 september

Warmlopen voor de raad deel 1, Zwolle en Gouda
christenunie.nl/opleiding/warmlopendvoorderaad

Tot en met 30 september

Solliciteren naar een plaats in de Masterclass christelijk-sociaal denken en doen
christenunie.nl/masterclass

17 september

Het hart van de ChristenUnie
voor kandidaten statenverkiezingen, Gorinchem en Zuidhorn
christenunie.nl/opleiding/hethartvandechristenunie

17 november

Partijcongres

Noten.

p 24-27

1. H. Nauta, (18 mei 2018). Ontwikkelingshulp moet voortaan migratie en terreur voorkomen. Trouw
2. Zie: donortracker.org/country/eu waar bij de zesde vraag de officiële en werkelijke verhouding tussen NGO's en multilaterale organisaties behandelt.
3. B. van Paassen, (23 mei 2018). Verdienen aan de SDGs staat centraal in nota Kaag.
www.hetnieuwe.viceversaonline.nl/geen-categorie/verdienen-aan-sdgs-staat-centraal-nota-kaag
4. Tweede Kamerlid Voordewind was al eerder kritisch over de relatie tussen hulp en handel in de motie Hulp, handel en investeringen, Kamerstuk 33 625, nr. 14 en in een opiniestuk n.a.v. het beleid van oud-minister Ploumen: J. Voordewind en W. Langendoen, (1 mei 2013). Handel voor de allerarmsten geen wondermiddel. Reformatorisch Dagblad.
5. N. Righton en F. Hendrickx, (18 mei 2018). Nederlands ontwikkelingsgeld voortaan naar instabiele regio's nabij Europa. De Volkskrant.
6. Zie: <https://www.christenunie.nl/standpunt/ontwikkelingssamenwerking>

p 28-33

1. ChristenUnie, (2016). Hoopvol realistisch. Voorstellen voor een samenleving met toekomst. Verkiezingsprogramma 2017-2021.
2. De meest recente *assessmentreports* zijn te vinden via <https://www.ipcc.ch/report/ar5>
3. Te vinden via www.climateactiontracker.org
4. J. Delbeke, en P. Vis, (ed.) (2015). *EU Climate Policy Explained*, Oxon: Routledge.
5. ChristenUnie, (2016). Hoopvol realistisch. Voorstellen voor een samenleving met toekomst. Verkiezingsprogramma 2017-2021, p. 89: "De praktijk leert echter dat zodra "Brussel" zich ergens mee bemoeit, ze niet meer los laat"
6. Zie: https://ec.europa.eu/commission/priorities/energy-union-and-climate_en

p 34-39

1. Mattheüs 22: 16-21 NBV.
2. Romeinen 13:7 NBV.
3. Lukas 12:48 NBV.
4. A. Johansson, Ø. B. Skeie, S. Sorbe and C. Menon, (2016). *Tax planning by multinational firms: firm-level evidence from a crosscountry database*. economics departments working papers no. 1355.
5. Europese Commissie. (21 maart 2018). *Fact Sheet Questions and Answers on a Fair and Efficient Tax System in the EU for the Digital Single Market*.
6. Artikel 113, 115, Verdrag betreffende de Werking van de Europese Unie.
7. *Samenwerking JA, Superstaat NEE*. Verkiezingsprogramma ChristenUnie en SGP 2014-2019, p6.
8. 2017/18, 21 501-20, Nr. 1293.
9. P. Blenkingsop (21 maart 2018). EU proposes online turnover tax for big tech firms. *Reuters*.
10. M. de Rooy en A. Brands (5 december 2018). Nederland ligt nog altijd dwars bij EU-aanpak belastingontwijking. NOS.
11. Vrij naar Dienstbaarheid, *Vrijheid, Duurzaamheid* (2011), p14: "Europese samenwerking moet zich richten op de bevordering van publieke gerechtigheid, zowel binnen de Europese Unie als in de rest van de wereld"

p 40-43

1. Voorbeelden van ingewikkelde samenwerkingen: EPP met Forza Italia (Berlusconi/Alessandra Mussolini) en ook Fidesz (Hongarije) wordt bekritiseerd. S&D met SMER (Slowakije), ALDE met MRF (Bulgarije), de Groenen met de Catalaanse nationalistes, GUE/NGL met diverse communistische partijen. Fracties rechts van de ECR (EFDD en ENF) hebben een groot aantal rechts-populisten of rechts-extremisten in hun gelederen.

p 50-51

1. Andere publicaties over dit thema door Rijkema zijn de heruitgave van de oratie van George van de Bergh over de omgang met antidemocratische partijen (2014) en zijn knappe proefschrift Weerbare democratie (2015).

p 78-83

1. Zie: CBS, (18-12-2014). Vermogen van huishoudens fors gedaald.
2. Zie: Oxfam Novib, (2018). Reward Work, Not Wealth.
3. Zie: M. de Rijk, (2018). En de winnaar is... het bedrijfsleven. De Groene Amsterdammer 142(5).
4. B. Jacobs, (7 september 2017). Fundamentele herziening van belastingen op kapitaalinkomen. ESB 102:(4753). Zie ook: CPB Policy Brief Een meer uniforme belasting van kapitaalinkomen, september 2015.
5. Zie M. Schuller & P. Mills, (2012.). After Capitalism, Rethinking Economic Relationships. Jubilee Centre.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 2, nr. 2, juni 2018.
Oplage: 5.900 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 13 juli 2018.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2018:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'De Europese ziel is volgens Franciscus een christelijk humanisme dat het nooit om zichzelf als idee of cultuur te doen is, maar de menselijke waardigheid als zijn politieke centrum heeft. Die waardigheid is het meest kwetsbare symbool, en wordt als zodanig ook telkens weer geschaad.'